А. Кащенко

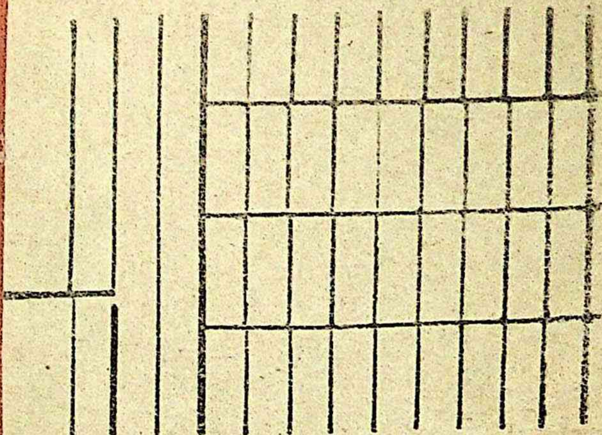
Зруйноване

Гніздо

ПОВІСТЬ

15.04.21

А. КАЩЕНКО

ЗРУЙНОВАНЕ ГНІЗДО

Історична повість

На чужині **1947**

Кащенко Андріян

(1858 — 1921)

Відомий український письменник-повістяр. Написав низку історичних повістей та оповідань у патріотичному дусі. Відоміші з них: «Запорозька слава», «Під Корсунем», «Зруйноване гніздо» та інші.

Особливо уславився науково-популярною історією Запоріжжя «Оповідання про славне Військо запорозьке низове».

Видання книжкового товариства

«Універсальна Бібліотека»

Permitted by authority of Military Covernmen

I.

На горбочку біля Базавлука, там, де річка, падаючи в Дніпро, розлилася просторо, як море, лиманом «Великі Води», за часів Запорозької Січи стояли три хати, а понавколо хат, поприсідавши до землі, мов паляниці на чирині, жовтіли солом'яними стріхами комори, повітки, сажі й інші будівлі хліборобсько-скотарського господарства. За межею тих будівель, далеко нагору, розстилався степ, а від хат униз збігали до лиману кучеряві садки та зелені, обсажені тополями й вербами, левади.

То були зимовники трьох товаришів, старих запорожців: Балана, Лантуха та Лубяного. Багато вже років жили вони тут під захистом недалекої Запорозької Січи тихо та спокійно, випасуючи понад лиманом на вільному степу великі косяки коней і гурти товару та засіваючи невеликі лани всякою пашницею.

Того вечора, що з нього починається моє оповідання, коли золоте сонце, схилившись уже до обрію, вигравало на блакитному, блискучому просторі лиману своїм жовто-гарячим промінням, на призьбі найближчої до

лиману хати сидів з люлькою в зубах власник одного з зимовників сивоусий дід, запорожець Дмитро Балан. Глибокі зморшки, що вже давно склалися на чолі старого козака, за останні тижні вдвічі поглибшали, а в довгих його вусах посивіли останні волосини й уже не нагадували про те, що цей сивий дід був колись чорнявим, бравим січовиком. Люлька запорожця, на велику йому докуку, сьогодні чомусь не курилася, розпалювати ж її та колупати протичкою козакові було дуже незручно, бо в нього була тільки одна права рука; замість лівої ж у рукаві сорочки теліпався тільки невеликий цурупалок.

Коли старий козак позбувся своєї руки, у Січі запорозькій ніхто не пам'ятав, бо тому вже минуло більш, ніж п'ять десятків років. Сталося те ще тоді, коли Балан був зовсім молодий — за часів кошового Гордієнка.

— Було це тоді — оповідав сам Балан тим цікавим, хто про його розпитував, — коли запорожці з наказним кошовим Якимом Богушем обороняли від ворогів Стару Січ на Чортомлику . . . Та так обороняли, що всі Січові окопи своїм трупом завалили . . . Хто ж не поляг на смерть, як сам Богуш, ті лишилися навіки каліками.

Видужавши після того нещастя, Дмитро пішов до свого роду під Білу Церкву та там і одружився, щоб було кому біля каліки походити. Проте жив Балан на правобережній

Україні недовго, бо там панували й хазяйнували поляки й гнітили український люд ще гірше, ніж перед часами Богдана Хмельницького. Він переїхав на Гетьманщину, маючи на думці спокійно дожити віку, та тільки трохи не вскочив там у пазурі кріпаччини. Тоді згадав Балан вільні степи й просторі лимани Запорожжя, згадав «Великий Луг» несходимий, де ще гуляла козацька воля, й з розпукою в серці покинув улюблену Україну, перейшов з дружиною на Запорожжя й осів зимовником біля Базавлуку. Тут, біля лиману, насадив він садок, упорядкував пасіку й господарство й прожив зі своєю дружиною, не маючи дітей, більше як тридцять років. Після смерти ж жінки одружився з дочкою свого сусіда Лантуха й з нею прижив Івана та Галю.

На велике горе старого козака, через десять літ померла й друга його дружина, лишивши йому двох дітей недоліткі. З того часу старий запорожець віддав усю свою душу дітям і найбільше Галі, бо вона нагадувала йому свою матір, яку старий січовик любив більше за свою власну душу.

Хоч і дуже тужив старий за своєю укоханою дружиною, а проте, втішаючись дітьми та працюючи біля господарства, забував він потроху своє горе. Тільки останнім часом старого запорожця обступили турботні й тяжкі

думи й, мов рій бджіл, вони крутилися, гуділи й боляче шпигали його чоло.

Вже три тижні старий Дмитро ходить смутний, ні з ким не розмовляє й не любується, як бувало щодня, своїми добрими кіньми, що цілими косяками вільно ходили по степах, ні круторогими волами, що викохав він собі на втіху, ні кучерявим садком, що власними руками насадив він і виростив. Ніщо не миле тепер Дмитрові й ніщо не може його розважити, бо сталася тяжка й зовсім незрозуміла для нього подія: прийшло до запорозької Січи московське військо, закувало січову старшину в кайдани, а в товариства одібрало зброю та звеліло всім іти, хто куди знає.

Ту лиху вість приніс Баланові з Січи його син Іван і розказав ще, що сивоусі січовики, мов осиротілі діти, умиваючись сльозами, розійшлися по чужих хатах; молодь же, що не схотіла віддати своєї зброї, поплила з Січи Дніпром до Дунаю, покинувши навіки рідний край.

Не дивно, що вістка про цю подію одібрала у старого запорожця й сон, і спокій, і веселість, бо з малих літ йому було відомо, що Січ запорозька була ще й за дідів-прадідів, і в голові козака зовсім не тулилися до купи думки про те, що буде далі та як житимуть запорозькі степи та Великий Луг без

своїх синів і оборонців — запорозьких козаків.

Поки Дмитро Балан сидів зі своїми сумними думками під хатою, — на березі лиману, там, де до води схилялися своїми гнучкими віттями зелені верби, сиділо з вудками в руках двоє парубків, а трохи вище від води, поринаючи майже з головою в пишній траві й степових квітах, сиділо двоє дівчат. Парубки були в білих мережаних сорочках, як звичайно ходили на Україні всі люди, але їхні червоні штани й закручені за вуха оселедці виявляли, що парубки були не прості селяни, а запорозькі козаки.

Молодший з запорожців був Іван Балан, син власника зимовника. Він був зовсім ще юнак, з сухорлявим, майже дитячим, обличчям, і блакитними, веселими, рухливими очима. У постаті його зовсім не було запорозького завзяття й, на велике горе Івана, в нього ще мало помітні були вуса.

Старшому козакові було теж небагато, років двадцять. Це був Демко Рогоза.

Підчас зруйнування запорозької Січі, у ній було аж четверо братів Рогозяних. Вони були дітьми козацького сотника з Канева й усі виховувался в Київській бурсі; коли ж підчас великої пошести вони посиротіли, то старший брат Петро, що під той час був уже січовиком, не маючи куди притулити своїх братів-недолітків, забрав усіх їх на Січ та

повіддавав: середніх — Демка та Гната у молодики, цебто чурами до значної старшини, а меншого, Василя, до кухарів на послуги.

Таким чином Демко Рогоза козакував уже три роки й мав вигляд запорозького козака, бо його запалене вітрами обличчя й хоч невеликі, а проте чорні вуса та карі, з рішучим поглядом, очі надавали його постаті мужність.

Балан та Рогоза не пішли з товариством на Дунай: перший через те, що його не пустив батько, а другий через те, що його не пустили очі Іванової сестри Галі.

Галя Баланівна, що тепер сиділа тут на березі вище козаків і плела собі з синеньких волошок та червоного маку віночок, була дуже вродлива й причарувала б усякого, хто б на неї глянув. Кругленьке та рум'яне її обличчя, з блакитними, як ранкове небо, очима, чорними, вузенькими бровами та червоними, як коралі, губоньками, що мимохить усе складалися в ухмилку, дихало весною й радістю життя; ясний же погляд глибоких її очей, здавалося, виявляв щиру, як сама правда, душу дівчини й натякував на щастя її кохання.

Причарувала вона Демка Рогозу ще по весні, до зруйнування Січи. Молодий козак з ватагою запорожців рибачив тоді на лимані та, почувши Галину пісню, приїхав човном до левади Балана й застукав дівчину під вербами за такою ж самою роботою, що й зараз.

Галя тоді втекла від Демка, як сполохана пташка, і захована в коморі, та тільки козак не зважав на те, та й пішов до її батька гостювати, так що хоч і соромилася дівчина молодого запорожця, а довелося їй по волі батька частувати його й медом і вечерею.

Ще до зруйнування Січи Галя й Демко справили заручини, а тепер уже повинні були б узяти шлюб, та тільки скасування Січи так засмутило Галиного батька, що вони при ньому вже не сміли навіть розмовляти про своє майбутнє щастя.

Подруга Галі Ївга, що крутилася зараз біля неї, була ще майже підлітком. Смуглява й чорнява, як жученя, і рухлива, як метелик, вона й хвилини не мала сили всидіти на однім місці та все то одбігала на бік, щоб зірвати якусь найпоказнішу квітку, то підбігала до Галі та вплітала ту квітку їй у віночок.

Зимовник Ївжиного батька, Лубяного, стояв тут же над лиманом, поруч з зимовником Балана, так що Ївга з малих літ зростала біля Галі. Інших дівчат вона не знала, ба навіть не бачила, бо в третьому зимовнику, над Базавлуком, жив Галин дід Лантух тільки з своєю старою дружиною, і більше на всіх зимовниках не було ні одної дівчини й ні одного хлопця.

Поки Галин батько сидів під хатою з своїми тяжкими думками, молоді козаки й дівчата на березі лиману пустували й сміялися

собі, не згадавши й разу про те, що розкраяло серце їх батькові — про скасування запорозької Січи. Вони не мали ще свого минулого, не мали про що згадувати, чого побиватись, і жили щастям хвилини.

— Глянь, Галю, — обізвався між жартами Рогоза до своєї нареченої: яка чудова смуга на лимані від сонця!

— Справді, — відповіла дівчина: неначе золотий килим, що ним вистелена стежка в те чарівне царство, де всі будинки вкриті золотом, а в садочках срібні яблука ростуть.

Козак підсів до своєї нареченої й пригорнув її.

— Я певний, моя горличко, що й наше життя буде таке радісне й чарівне, як оця щиро золота смуга. А нащо, Галочко, ми його відкладаємо? Нащо марнуємо дні?

Дівчина глянула на нього з коханням.

— Я не від того, мій любий, щоб скоріше взяти шлюб, та тільки от . . . як тато?

— Попросимо сьогодні батька, щоб скоріше поблагословив нас звінчатись. Чого нам гаятись?

Галя соромливо сховала свої очі.

— Мені, Демку, ніяково про те просити. Проси сам.

— Про що ж то ви хочете мене просити? — почувся журливий голос позад молодих, і зпоміж верб левади вийшов старий Балан.

Зачувши голос батька, Демко й Галя схопилися з трави. Молодий козак, хоч і був трохи збентежений, чемно вклонився старому, покірливо проказавши:

— Хотіли ми, тату, просити вашої милости, щоб благословили нас скоріше шлюб узяти.

Старий козак докірливо похитав головою.

— Це ти, козаче, замість того, щоб неньку Січ обороняти, так поспішаєшся до шлюбу? Не так робили за наших часів! Батьки наші все життя про Січ піклувалися, а як уже не держала рука шаблі, так тільки тоді про одружіння згадували. Не втече від тебе шлюб, козаче... тай Галя ще не перестаріла.

Від такої відповіді Демко засмутивсь і похилив голову, Галя ж мовчки пригорнулася батькові до плеча й поцілувала його в руку.

Серце старого запорожця зразу пом'якшало від ласки дочки й, погладивши рукою Галине волосся, він сказав, сідаючи на землю:

— Сядемо, діти, та поговоримо...

Галя сіла поруч батька, пригорнувшись до нього, Демко ж сів з другого боку.

— Як його, діти мої, про шлюб та весілля тепер думати, — почав старий запорожець, — коли поховали ми все те, на чому трималося життя наше?... Поховали матір Січ...

Молодий козак не хотів так легко піддаватись.

— Та що ж, тату?... — сказав він. — Хіба сумувати нам без краю? Журбою Січи не вернемо. Отже, й люди, трапляється, вмирають, а живі посумують деякий час та й знову про живе думають...

Старий журливо похитав головою.

— Не розумієш, козаче, того, що сталося. Не в тому тільки лихо наше, що Січи вже немає... Не вперше руйновано Січ запорозьку: руйнували її москалі, а вона знову вставала, бо жива була душа козацька... Тепер же Січ умерла навіки, бо ви зганьбили її — от що! А козацьку славу затоптали ви в болото. Ось у чому мука пекельна! Не боліло б моє серце, коли б я знав, що Січ зруйновано після того, як залито кров'ю її шанці... Та смерть була б недовговічною, бо кров, пролита за рідний край, дає парості й веде за собою нове життя; ця ж смерть, що ви заподіяли Січі, — смерть ганебна, а може, боронь Боже, й довічна. Нема чого й говорити, ви самі власними руками задавили свою матір!

— Добре вам, тату, тепер нас ганити. А що ж ми мали робити, коли вся січова старшина й сам кошовий не схотіли стати за свою правду й скорилися лихій долі?

— Не знали ви, що робити? — в запалі скрикнув Балан. — Та коли б за моїх часів був такий кошовий отаман і така старшина, як оце у вас, так ми нагодували б їхнім тілом у Дніпрі раків, а обрали б таких отаманів,

що вміли б стати за козацьку волю й честь! От що!

— От ви, тату, й у цьому мені дорікаєте й до мене неприхильні стали... А ми ж мало не так і вчинили, як ви говорите: ми скинули всю старшину й обрали іншу, що згодилася вести нас до бою. Ми навіть гармати вже повикочували з пушкарні на окопи... Так що ж, коли тут вийшов пан-отець Володимир з хрестом і сказав, що покладе на всіх прокляття, якщо ми не скоримося. Що тут було чинити? Товариство розійшлося по курінях, а далі, замість того, щоб обороняти Січ, посідало на човни та й помандрувало на Дунай!

— Тяжке горе! Смерть козацькій волі!

— Та через що ж, тату, смерть? Через що? Буде на Дунаї нова Січ запорозька — от і все.

— А тут же?... Тут що буде з нашими безкраїми степами, що ми від дідів-прадідів обороняли й від бусурманів і від поляків?

Молодого козака дивувало, що старий бідкався про степи.

— А що має статися з степами? — сказав він. — Степи несходимі... безкраї... Їх ні переорати, ні кіньми випасти. Хоч би й чужі люди понаходили сюди, так і то на всіх вистачить землі, і людей навіть непомітно буде. Чого, справді, вам так журитися? Ну, нехай запорозька січ від вас трохи далі буде — на Дунаї, а проте ви знатимете, що вона є. А тут

у вас і степ свій, і хата, й плавня, і добре господарство. От звінчайте нас скоріше з Галею, так ми довіку з вами будемо жити. Я нікуди вашої дочки не завезу — будемо обоє вашу старість доглядати.

Поки Демко говорив, Галя все міцніше тулилася до батька та цілувала його в руку.

— Ох, діточки мої — сказав старий козак, зовсім уже пом'якшавши й цілуючи дочку в голову. — Знаю, що молоді ви й вабить вас до шлюбного життя, та тільки не добре мені серце віщує... Чи буде ж ваше життя щасливе?

— Та якого ж, таточку, ще треба щастя, — обізвалася Галя, зазираючи батькові в очі, — як усім укупі жити?

— А якщо, тату, ви занудьгуєте за Січчю, — все сміливіше й веселіше говорив Демко, — так ми з вами й поїдемо на Дунай подивитись на нашу нову неньку. То що ж, справді: не абияка далечина до Дунаю! Посідаємо на коней та й гайда через Буджак!... Аби ваша сила, а шляхи до Дунаю відомі!

Старий козак повеселішав — очі його заграли й навіть зморшки на чолі розійшлися.

— А що ж справді... — сказав він: невже б же я не доїхав? Ого! Ще й як би доїхав! Я так гадаю, що тижнів за два й стали б ми на Дунаї... Та й то ще, як повагом їхати, а коли б узяти на переміну по двоє коней, то гляди, коли б не за сім день там були!

— От би й подивилися, як там наші живуть. У мене до того там аж троє братів.

— Головна річ — сказав старий, — щоб козаки не забували там стародавніх запорозьких звичаїв. Молоді на Дунай пішло багато, а старих обмаль — доглянути молодь годилося б та повчити її.

Старий запорожець забув уже про свої літа й марив думками по Дикому Полю, по Буджаку й понад Дунаєм — по всіх тих степах, річках та могилах, де не один раз з шаблею в руці гарцював з товаришами. Йому стало легко й радісно на серці й він сказав весело:

— Ну, якщо так, діти, то нема чого гаяти часу. Споряжай, Галю, завтра на дорогу харчів, а ти, Демку, обдивися воза та й повезу я вас по шлюб у Самарську Миколаївську пустинь. Нехай вас Господь благословить . . . А як поживете вже трохи, то й на Дунайську Січ з тобою, Демку, та з Івасем поїдемо подивитись.

II.

Два дні після того Галя, запросивши до себе на поміч свою бабку Лантухову, пекла, варила й смажила всякі харчі, страви. Спинилася вона тільки тоді, коли вже всі полиці

в хижі та стіл і лави в хаті були повні паляниць, коржів, буханців, млинців, пирогів, ковбас та печеної птичини; ще й риби вона не забула, тієї, що Івась напередодні натягав вудкою .

Рогоза тим часом обдивився й підмазав воза й помостив на нього сіна, скільки треба було, щоб добре сидіти; про те ж, чим годувати в дорозі худобу, тоді не треба було турбуватись, бо паша була скрізь по безкрайому степу, де не стань возом.

На третій день ранком Демко налигав волів, а Галя заквітчала їм роги червоними стрічками, щоб усі, хто зустрінеться в дорозі, знали, що по шлюб дівчина їде. Скінчивши з тим, почала вона виносити з хати все печене й варене. Було його й у полумисках і по глечиках, а чимало й так позагорнутого в рушники. Все те Галя складала на віз і умощувала в сіно.

Коли віз був упорядкований, старий запорожець покликав сина й почав наказувати, як доглядати без нього господарства. Далі, по звичаю, всі ввійшли в хату й на хвилину посідали, «щоб на подорожніх усе добре сідало», і нарешті вийшли до возу. Тут старий Балан скинув шапку й, перехрестившись на схід сонця, сів на переді возу, а Галя з Демком ледве вмостились поміж харчами побіля люшень.

— Гей, круторогі! — сказав старий, любуючись на свої добрі, ситі воли, і віз покотився з двору, пірнувши через кілька хвилин у траві по самі вершки люшень.

У степу не було ні шляху, ні стежки, ні навіть людського сліду, й від волів визирали з трави тільки великі гострі роги, уквітчані Галиними стрічками. Проте старому січовику й не треба було шляху: він бачив по степових кряжах могили й по тих могилах розпізнавав, куди треба простувати, щоб не потрапити ні в яр, ні в скелювату балку, ні в сторчовий байрак.

— Нащо, тату, нам їхати аж за Дніпро у Самар? — спитав Демко, коли віз заїхав уже від зимовника за гору. — Адже по цей бік Дніпра є церква в Нових Кайдаках?

— Не знаю я, сину, — відповів старий козак, — яка та церква в Нових Кайдаках і який там пан-отець. Може чужинець який-небудь, або такий, що й бороди ще не одростив; Миколаївська ж пустинь, що за Самарою, то святе місце. Ще за тих часів, коли тут погана татарва, як сарана шугала, ченці там спасалися й манастир будували . . . А ченці ті всі були з нашого товариства — запорожці. Ще й зараз за ігумена там мій курінний отаман, а скарбником товариш мій, кошовий війська запорозького, Пилип Хведорів. До того ж мені давно хотілося побачитися з побратимом Глобою, що сидить зимовником

над Дніпром проти Манастирського острова... Так от заразом і до нього заїдемо. Він нас і на той бік Дніпра перевезе.

Сонце, посуваючись по блакитному небі, ставало над степом усе вище та вище, проміння його припікало все більше, так що й вітерець, пробігаючи над зогрітою сонцем травою, не давав бажаного холодку, а тільки наганяв на подорожніх пахощі розпареної сонцем соковитої, степової трави й квіток.

Старий Балан скоро похилився на купу сіна біля полудрабку й почав куняти, молодята ж жартували собі, голубилися та слухали жайворонка, що, мріючи десь високо в повітрі, виспівував над тихим степом про щастя кохання.

Упівдень подорожні випрягли волів і пустили їх пастися, самі ж пообідали й відпочили. Згодом, коли сонце трохи повернуло на захід, вони поїхали знову, прямуючи на північ.

Два дні віз з подорожніми, поринаючи в густій траві й коливаючись, мов корабель, все далі посувався по безкрайому степу. Тільки німі свідки: сонце, місяць та зорі бачили наших подорожніх, та ще журавлі, дрохви, стрепети та інші степові птахи, пролітаючи великими зґраями над їхніми головами, подавали подорожнім свій голос.

Над вечір другого дня віз докстився до річки Мокрої Сури, і Балан, переїхавши її

бродом, отаборився тут на ніч. Демко поставив таганок, наламав біля річки сухого очерету й розпалив багаття; Галя ж узялася варити куліш і наварила такого смачного, що старий козак, ївши, все вихвалював його, а Демко навіть з острахом поглядав, чи не чорніє вже в казанку дно.

На землю тим часом насувалася тепла літня ніч. На блакитному небі одна по одній займалися зірки, і що темніше ставало небо, то ясніші ставали зорі, й нарешті почали вони відбиватися своїм промінням у темній воді річки. Тихо повівав понад Сурою вітерець, гойдаючи берегами гнучкі очерети й осоку, а ті, покивуючи своїми пишними китицями, про щось перемовлялися таємним шепотінням, наганяючи на всіх дрімоту.

Під чарами літньої ночі й темряви наші подорожні безпечно поснули: батько на возі, а молодята під возом, на простеленому рядні.

Тільки не дуже довго довелося їм спати: чутке вухо старого запорожця ще й досі вміло чути крізь сон, і біля півночі він почув тупотіння коней. Те тупотіння щодалі вчувалося ближче, й нарешті Балан, підвівши голову, розглядів, що до броду під'їздять двоє озброєних вершників. То були драгуни з війська ґенерала Текелія, що досі стояло біля зруйнованої запорозької Січі. Ті драгуни бігли кудись на північ і випадково натрапили на наших подорожніх.

Перебрівши річку драгуни нагляділи воза.

— Глянь! — скрикнув один з них до товариша по московському; — он як нам доля всміхнулася: хахол їде возом! . . . Тут тобі запевне й паляниці, і ковбаси, й пироги та ще, гляди, коли немає й оковитої!

— Го, го! — радіючи скрикнув другий. — Так тепер годі шкодити, що ми не вечеряли!

Вершники підвернули до воза.

— А що вам, добрі люди? — спитав Балан, вставши.

Прокинулися під возом й Галя з Демком і, стурбовані повскакували.

Драгуни тим часом позлазили з коней і доступилися до возу.

— Тягни лиш сюди, старий . . . — сказав один з них, засунувши руку в сіно. — Тягни все, що люди жують зубами . . . Та витягай заразом і горілку!

— Що ж ви за люди? — спитав старий козак.

— Ми царські люди, а через те ти давай нам все, не криючись, як самому цареві!

— Якщо ви, добрі люди, голодні, — сказав Балан, — так ми вас нагодуємо. Сідайте на рядно, а дочка подасть вам поїсти . . .

— Та ми й самі знайдемо, чого нам треба! —відповіли драгуни й полізли нишпорити попід сіном, витягаючи все, що наховала там Галя.

Козаки обурилися. Проте вони були без зброї, бо у Рогози було відібрано зброю ще тоді, як він виходив з Січи, Балан же не брав своєї шаблі, побоюючись, щоб у Самарі не відібрали її москалі.

— Хто ж так робить! — скрикнув старий козак.

— Це ж грабунок! Коли б при мені була шабля, я б повчив вас, як поводитись з козаками!

— Мовчи, поки цілий, мазепо! — почали гримати драгуни та, повитягавши з возу всі харчі, загорнули їх у рядно, щоб покласти на коня.

— Та що ж це ви, харцизи? — скрикнув Рогоза. — Ото такі ви царські люди? Грабуєте подорожніх людей серед шляху гірше за татар!

Він хотів одібрати харчі з рядном назад та драгуни вихопили шаблі з пихов і погрожували всіх порубати. Побоюючись, щоб не сталося лиха, Дмитро з Галею відтягли молодого козака назад.

— Нехай беруть! — сказав старий козак. — Нехай їдять на свою загибель. Я скажу їм услід таке слово, що та їжа їм каменем у череві стане й отрутою по жилах піде. Нащо вже татари, та й ті ніколи не лишали чоловіка в дорозі без харчів: візьмуть, було,

скільки їм треба, щоб наїстись, а останнє лишать подорожньому; оці ж москалі, неначе й не люди!... Ну, дарма!... Побачимо, хто скоріше помре: чи ми без хліба, чи вони після хліба!

Слова старого козака засмутили драгунів. Вони чули про те, що старі запорожці всі характерники й що, як хто з них схоче помститись, так візьме тай оберне людину в свиню або у вовкулака. Вони почали нишком між собою радитись, а далі розв'язали рядно, кажучи:

— Ну, нехай буде по вашому: поділимо все надвоє: половина вам, половина нам. Усього ж бо вам і за тиждень не поїсти!

Так на тому й скінчилася та пригода. Світом наші подорожні поїхали далі, вибиваючись на високу гору. Демко й Галя були веселі й сміялися з того, як налякалися драгуни батькових погроз; Балан же був невеселий — вчинок драгунів нагадав йому, що по запорозьких землях почали вже панувати чужі люди й повелися нові звичаї, колишнім же власникам цих земель тепер немає вже й захисту.

Дві години віз витягався на гору й нарешті виїхав на шпиль до двох високих могил, що звалися Близнюками. Тут на півночі заблищав срібно-блакитною смугою Дніпро, закликаючи подорожніх зійти на могилу й по-

любувати на краєвид. Вони так і зробили й, пустивши волів пастися, самі пішла на одну з могил.

З шпилю могили був чарівний краєвид. Ліворуч з-за високої гори виглядав укритий лісом Манастирський острів, а повз нього широкою, срібною пеленою вибігав рухливий Дніпро й, добігши до плескуватих кучугур Огріні, круто повертав на південь, ховаючись одним краєм під ту саму гору, що на ній стояли подорожні. Далі він знову виникав зпід гори ввесь, простуючи вже на захід, і біля високого рогу гори падав на гострі скелі Кодацького порогу, розбиваючись білою піною. На півночі за Дніпром розлягалися великі зелені ліси, а поміж тими лісами подекуди виблискувала своїми білими водами річка Самар.

Старий Балан не один раз уже на своєму віку бував на цих могилах; був раз тут підчас походу й Рогоза. Галя ж не була тут ніколи й стояла тепер, мов зачарована, слухаючи те, що розповідав їй батько про ці дивні місця.

— Через що ж, тату, — спитала вона згодом, — той зелений острів зветься Манастирським, коли манастир ви казали, стоїть аж за Самарою?

— Через те, дитино моя, що ці місця жили ще за довго до наших часів. Люди помирають, а земля все живе. На тому острові

була, бач, церква, ще скоро після народження Христа. Вже яка там вона була, хто його знає: може, просто в землянці, а, може, що й у печері поміж скелями, а тільки наші діди гомоніли, що чули від своїх батьків, ніби святий апостол Андрій, як їхав Дніпром до Києва хрестити людей, так перебував деякий час на Манастирському острові й хрест на ньому великий поставив. Після нього на острові й з'явився манастир і ченці. І не малий час вони тут пробували — аж поки набігла сюди бусурманська погань... Тоді ченці, рятуючись від нехристів, перейшли в ліс за Самар та й збудували там новий манастир.

— А ці могили чому Близнюками звуться?

— А це теж не за наших часів так їх прозвали. Тут у дуже давні часи, ще як не тільки що запорожців тут не було, а й татарва ще й не приходила, так царював у Кодані якийсь цар, а в царя була улюблена жінка. От одна чарівниця й позаздрила тій жінці та й набрехала цареві, неначе його дружина та йому невірна, а на доказ, бач, пророкувала, ніби жінка царя завагітніє та й породить близнюків... А коли воно справді так і сталося, так цар той жінку скарав на смерть, а двох близнюків звелів на оцій горі живцем закопати та й насипати на їх домовинах оці височенні могили. От через те й могили люди Близнюками звуть.

Кілька хвилин старий козак мовчки переводив свої очі з одного краю обрію до другого, далі ж знову звернувся до Галі.

— Тут, серце, всяка могила на степу, всякий острівець на Дніпрі й навіть всяка скеля на березі говорить про минуле. От, наприклад, бачиш з західнього боку Дніпра високий острів біля Огріні — Кінським він зветься — так на ньому наш кошовий Сірко вигубив цілу татарську орду, а кілька десятків ти́сяч невільників, що орда гнала з України, визволив на волю . . . А ото з правого боку на крутому високому розі — Кодак: так там то вже крови нашої козацької пролилося! . . . І до Хмельниччини було й після Хмельниччини... Там і зараз запорозька паланка стоїть . . .

— Кажіть, тату, краще: була паланка! — похмуро сказав Рогоза.

Цей натяк на скасування запорозької Січи з усіма її паланками дуже зворушив старого січовика.

— Боже мій, Боже мій! — сказав він, ковтаючи сльози. — Що ж тепер з тобою буде, мій вільний, укоханий краю? Чи на те ж наші батьки обороняли тебе від бусурманів, не шкодуючи свого життя, щоб дістався ти чужим людям на поталу?

Через хвилину, сумно похиливши голову, старий запорожець сходив з могили до свого

возу, щоб їхати далі, а слідом за ним ішли й Галя з Демком.

III.

В обідню пору подорожні почал з'їздити з великої гори до Дніпра. Оббігаючи ту гору, велика ріка розлягалася перед очима мандрівників широким та блискучим, мов загартована криця, півколом. У ліву руку понад Дніпром простяглася широка зелена долина, перерізана вузенькою вихилястою річкою, понад якою жовтіли стріхи запорозьких зимовників.

Та річечка звалася Половицею, як і ті кільканадцять хаток, що тулилися до неї. По долині вільно ходили гурти товару й косяки коней, а в далечині понад Дніпром визначалися озера й очерети.

Балан не звертав до Половиці, а прямував горою аж до рогу, що вип'явся скелями проти Манастирського острова, бо саме на тім розі над скелями й сидів зимовником приятель Глоба.

Запорожець Глоба був курінним товаришем Дмитра Балана. Як і Балан, він козакував за часів гетьмана Мазепи й кошового отамана Гордієнка; коли ж запорожці мусіли перейти кошем до Алешок, Глоба не схотів

жити на басурманській землі та, повернувшись до порогів, наглядів собі захистний куточок над скелями Дніпра проти Манастирського острова й збудував там собі спершу курінь, а далі й хату.

Дуже припало Глобі до серця це місце, і почав він порядкувати тут сад і пасіку, а далі збудував під скелями, на Дніпровій протоці, млин і молов сусідам борошно.

Працюючи у свойому куточку, Глоба нікуди не їздив,жіноцтва не бачив і через те, мабуть, і не оженився замолоду; коли ж почали люди осідати хатами понад Половицею й з'явилися тут і дівчата й удовиці, Глоба був уже старий, женитись не схотів і довіку лишився бурлакою. Тільки років за десять до зруйнування Січи стало старому сумно самому жити в хаті й він прийняв до себе жонатого січового товариша Каплана й передав усе хатнє господарство до рук його жінки.

Коли наші подорожні наблизилися до зимовника Глоби, старі товариші Дмитра саме лагодилися обідати й дуже зраділи гостям. Каплуниха заметушилася по хаті і за мить на столі почали з'являтися всякі заїдки, а далі запарував і смачний борщ; Глоба ж тимчасом витяг з комори цілий десяток сулій та сулійок з вишнівками, що він настоював з ягід та овочів власного саду.

За чаркою горілки старі приятелі розбалакалися, пригадуючи своє козакування, при-

годи, бойовища й молодецьку гульню. Розмова протяглася довго, і хоч почалася весело та скінчилася журливо, бо козаки пригадали події останніх часів — пригадали, що немає вже їхньої неньки — Січи запорозької.

— Все минулося! ... — сказав наприкінці обіду Глоба. — Минулося й не вернеться ніколи, як і наші молоді літа. У тебе, Дмитре, он хоч дочка є... Благословить Бог, так і онуки будуть... все ж хтось пом'яне; я ж, як був сіромахою, то так сіромахою мене й поховають, і не буде кому про мене згадати! Ну, та що про це говорити... Ходімо ліпше, я покажу тобі мій садок.

Усі вставши зза столу, пішли з хати й зразу опинилися в саду. Деревами була обсаджена велика обшир Дніпрового берегу, що високо піднімався над річкою. У всякому кутку саду були окремі дерева: цілі площі були під вишнями, яблунями, дулями й сливами; понад стежками ж росли шовковиці, кислиці, каштани, клен, ясен та силенна сила бузку.

Балан, оглядаючи сад, дивувався з того, що всяка рослина в саду була так вихована, як дитина, і не хотів йняти віри, щоб усе те зробила одна людина власноручно; Глоба ж, любуючись наслідками своєї праці й радіючи на здивування свого приятеля, весело й гордовито говорив:

— Ось де мої укохані діти! Ось де мої нащадки на цьому світі! Якщо вони мають душу, то згадають мене після смерти.

Далі Глоба показав Баланові все своє господарство й повів у беріг Дніпра, де, притулившись до скелі, шумів колесами млин і стояли, прив'язані до коріння осокорів, великі й малі човни.

— Забагатів я! — сказав Глоба Баланові, коли всі верталися вже до хати — бач: у мене млин, всяка худоба нелічена, зимовник на дві половини . . . Ще й другий зимовник і другий сад є у долині біля річки Половиці... А нащо мені все оте? Мені вже час про спасіння душі подбати. Віддам, мабуть, усе добро на Самарський Миколаївський манастир тай сам піду туди віку доживати.

Увесь вечір приятелі згадували про своє минуле життя та гадали про майбутню долю Запорожжя, і тільки пізно після вечері полягали спати.

Ранком другого дня Глоба наклав приятелеві на віз харчів і, взявши з млина двох наймитів, облагодив великого дуба, щоб ним перевезти гостей разом з їхнім возом і волами на той бік Дніпра.

Ще не встало сонце, як наші подорожні були в дубі й, протягши його деякий час понад берегом, щоб легше було обминути передні скелі Манастирського острова, рушили впоперек широкої річки. Демко разом з най-

митами громадив веслами, а на стерні, провожаючи товариша, сидів сам Глоба.

Прудкі хвилі річки враз підхопили дуба й понесли вниз, неначе намагаючись кинути його на скелі острова. Та тільки їм не пощастило: дужа рука крем'язного запорожця міцно держала стерно, направляючи дуба вище тих скель, на другий бік великої річки.

За півгодини дуб був біля берега. Наймити допомагали Демкові викотити з нього воза; запрягти ж було недовго, і через кілька хвилин подорожні, попрощавшися з Глобою, поїхали далі, прямуючи поміж плескуватими кучугурами та шелюгами верболозів до Самарського шляху.

Тільки ввечері, коли вже сідало сонце, наші подорожні в'їхали в стародавнє запорозьке місто Самар. Тут у Балана чимало було побратимів і приятелів, та тільки старий запорожець, побачивши, що по всіх дворах та вулицях міста сновигали драгуни, улани й інші москалі, не схотів ставати у Самарі на ніч.

— Цур їм, тим москалям! — говорив він. — Від них і поли вріж та тікай, бо без лиха не минеться!

Найбільше він боявся за Галю, — і справді: поки вони переїхали місто, москалі дуже зачіпали її, вигукуючи всякі сороміцькі прислів'я та пісні так, що бідна дівчина нарешті

почала плакати й з очами загорнулася хусткою.

Проминувши серед міста нову велику церкву на дев'ять високих бань, віз незабаром спустився до річки Самари, до того місця, де коштом війська запорожського вдержувався порон, злагоджений з двох дубів.

Чубаті запорожці — дубовики вже пошабашали на ніч і сиділи у березі біля таганку, дожидаючи, поки вкиплять галушки, та смакуючи пах олії, що її кухар чимало всипав у таганок.

Подорожнім довелося б тут і ночувати, коли б Глоба не поклав на віз своєму побратимові баклажка з горілкою. Добрий могорич і щире слово Балана піддобрили дубовиків і вони перевезли подорожніх на другий бік річки.

За річкою віз потягся лісом, поринаючи колесами в піску й підкидаючись на корінях віковічних дубів. Темрява ночі хутко оповила землю, а за рясними віттями дубів до землі не доходив навіть промінь зірок. Проте старий козак ніколи не забував стежки, по якій проїхав хоч один раз за життя, й тепер, не вважаючи на темряву, він за пів години потрапив до воріт манастиря.

Тут біля хреста Божого дому Балан почував себе в безпеці від москалів і, не наважуючись турбувати ченців уночі, не дозволив

Демкові стукати в ворота, а розташувався на ніч під парканом манастиря.

Другого дня ранком за браму вийшов молодий чернець і впустив подорожніх у двір. Балан зразу ж пішов до отця ігумена перебалакати про свою справу, але виявилося, що вінчати в той день не годиться, й ігумен наказав діждати завтрішнього.

Ввесь ранок Рогоза ходив з Галею по манастирському садочку й поза огорожою в лісі. Ніхто не бентежив тут лісового птацтва, і воно щебетало, стрекотіло й виспівувало по кучерявих дубах так, що, здавалося, все повітря повне тих згуків; людського ж голосу тут нігде не чуть було і, здавалося, що за паркан манастиря не доходять ніякі вісті з світа. Здавалося, що тут дбають тільки про Бога, а до іншого всім було байдуже; проте справді воно було не так: Самарський манастир був частиною запорозької душі, і з його тихих келій з смутком у серці прислухалися до того, що діялося на Запорожжі.

Навідався Рогоза й до шпиталю, де лежали покалічені підчас останньої війни запорожці. Там теж була непорушна тиша й спокій. Тільки ченці ходили поміж ліжками калік, перев'язуючи їхні рани. І подобалося Демкові це святе місце так, що тепер він зрозумів, через що тесть повіз його по шлюб сюди; а не до іншого міста.

Сумний ходив по шпиталю Балан.

— За що ж і за кого пролили ви свою кров? — встало в його серці питання, коли він дивився на покалічених січовиків.

І гірка сльозина полилася з ока старого запорожця.

Після обіду молодий послушник покликав Балана й Рогозу до келії скарбника, колишнього кошового запорозької Січи, Пилипа Хведорова. Старий чернець Пилип ще не дуже давно був одним з видатніших діячів і лицарів нової Січи запорозької. Козакувати він почав ще з юнацьких літ і за часів кошового Костя Гордієнка брав участь разом із побратимом Баланом в обороні Старої Січи. Врятувався він тоді тільки через свій незвичайний хист та силу. Побачивши, що отаман і майже все товариство полягло по окопах побите й покалічене, а вороги затопили Січ своїм військом, Пилип кинувсь у Дніпро й переплив його впоперек. Після того він з'явився в Алешківській запорозькій Січі, уславився походами звідтіля на поляків, що мордували правобережну Україну, далі ж допомагав Малашевичу підчас переходу запорожців з Алешківської Січи на їхні стародавні землі та упорядкував Нову Січ на Підпільній. У Новій Січі він уславився походами на татарські городи та турецькі землі й нарешті в 1764 році був обраний за кошового отамана.

Кошовим отаманом Пилип був невеликий час, бо, побачивши, яку велику силу набула в Січі заможня козацька старшина й що вона сама схиляється до знищення стародавніх запорозьких звичаїв і рівноправного товариства, він через рік сам зрікся кошевства й пішов спасатись у Миколаївську пустинь.

Рогоза не був на Січі за часів кошевства Пилипа й зовсім його не знав; Балан же, побачивши в невеликій келії сивобородого старця, не пізнав би в ньому свого давнього побратима, коли б очі старця не світили зпід довгих сивих брів тим вогнем, що грав ще замолоду.

Старий Дмитро, побожно схрестивши руки, попросив у свого колишнього побратима благословення, а слідом по ньому підійшов під благословення й молодий козак.

— Сідайте, друзі мої і товариші . . . — промовив чернець, показуючи на лаву — й відповідайте мені, як сталося те, що розкраяло наші душі.

— От свідок усьому, що було . . . — відповів Балан, показавши на Рогозу. — Нехай він сам тобі розкаже.

Молодий козак розказав про всі події, що сталися підчас скасування запорозької Січи, не проминувши й того, як зпід престолу церкви святої Покрови полковники московського війська забрали шухляду з царськими грамо-

тами та універсалами польських королів про непорушність запорозьких вольностей і як після того москалі пообдирали з образів коштовні ризи та на шматки порубали срібні царські врата.

Слухаючи оповідання Демка, старий чернець заплакав, мов дитина, а проте, коли Рогоза, побоюючись його ще більше хвилювати, спинився, він наказав говорити далі:

— Нехай почую все! Може скоріше моє серце розірветься в грудях і не дасть мені пережити смерти неньки Січи. Знаю я, що гріх це мій великий . . . що я повинен думати тільки про прийдешнє царство, але де ж узяти сили, щоб забути ту тяжку кривду, що нам заподіяли?

Коли Рогоза скінчив оповідання на тому, що більшість козаків помандрувала на Дунай, чернець, сумуючи, похитав головою:

— Не матимуть вони там долі, бо за турецьку землю доведеться нашим бити на хрещених і це буде нестерпучою мукою всьому товариству. Гріх думати те, що я думаю, прости мене, Господи, а ліпше було б вам тут битись за матір Січ до загину. Не так вчинили ми, коли впало лихо на Стару Січ. Спитай он свого тестя. Ми билися до останнього й не осоромили козацької слави, а через те, хоч померла та Стара Січ, так народилася Нова. Правда, що на все воля Господня. Я буду молитись за тих, що помандрували, шу-

каючи нової долі, бо доля їхня в руках Господніх.

Проте думки старого ченця не до Бога слалися: він почав згадувати молоді літа та морські походи на бусурманів і переказував усе, що знав про славні часи кошевства Івана Сірка. Очі колишнього кошового заграли вогнем молодого завзяття, а постать його вип'ялася й виросла так, що й чорний клобук на його голові й ряса здавалися зовсім не на своєму місці.

Несподівано в ту хвилину ударив дзвін до вечірні. Слова заніміли на устах ченця, очі погасли, вся постать його стулилась і зігнулась, і колишній кошовий, ставши в куток до образів, почав бити поклони. Побачивши те, Балан та Рогоза, щоб не перешкоджати Божому чоловікові й не спокушати його, вийшли потихеньку з келії й зачинили за собою двері.

Відстоявши ранком другого дня в церкві службу, Демко Рогоза й Галя Баланівна стали на рушнику та взяли шлюб. Вінчав Рогозу, як і завжди вінчав запорожців, сам ігумен і поблагословив їх на нове життя власною рукою.

Після вінця Балан повів молодих вклонитися Пилипові й разом попрощатися з ним. Підчас прощання старий Балан, турбуючись про майбутнє життя після зруйнування Січи запорозької, заплакав.

— На сумуй, товаришу! — неначе спокійно сказав колишній кошовий. — На все бо є воля Божа, і без його святої волі не було б зруйновано Січи запорозької. Треба скорятися волі Господній і від нього сподіватися милосердя.

За ту ніч, що минула після першої розмови з козаками, запорожець-чернець багато передумав та перестраждав і нарешті в його душі смиренний чернець, мабуть, переміг сина вільної волі, запорозького кошового, бо здавалося, що його навчання виходило з щирого серця.

IV.

Через кілька днів, щасливі та веселі, молоді поверталися разом з батьком до Базавлуку. Ще віз з уквітчаними волами був далеко від оселі, а вже назустріч подорожнім вибігли Іван з Ївгою, а далі повиходили й старі сусіди. Всі, радіючи, привітали молодих і предрікали їм щасливу долю.

Недовго посиділи всі в хаті, а далі старий Балан пішов до пасіки оглядати свої бджоли, а Галя, вхопивши Демку за руку, потягла його у садочок. Той садочок був їй любіший за все на світі, бо біля нього вона народилася на світ, по його стежках бігала своїми ма-

ленькими дитячими ноженятами, працювала в ньому біля квіток та рослин і у вільний час спочивала в холодку його кучерявих вишень та яблунь. Усякий кущик, усяке дерево й навіть квітка в садочку були їй знайомі, як рідні діти й брати. Вона хутко бігла тепер стежкою саду, від куща до куща, від дерева до дерева, оглядаючи їх і манючи за собою того, хто був їй тепер найдорожчий на світі — свого чорновусого красуня Демка. Крізь віття кучерявих вишень та яблунь її привітало своїм промінням ясне сонце, а зпоміж зеленого листу до неї озивалося співуче птацтво та поглядали на неї своїми рум'яними боками рясні яблука.

Так перебігаючи з одной стежки саду на другу, молоді вибігли під верби на берег лиману, й на них глянула безкрая, блакитна просторінь осяяного сонцем величного лиману.

— Любий мій, — скрикнула Галя, — чи є на світі що чарівніше за нашу оселю?

— Тільки ти, моє серденятко, чарівніша! Чарівніша й за ваш садок і за цей лиман безкраїй і навіть за світ сонця! — відповів козак, пригортаючи до серця свою красуню-дружину.

З того дня почалося щасливе шлюбне життя молодих. Галя ще з дівоцтва була дуже пильна до свого господарства, тепер же, після одружіння, ще дужче взялася до нього.

Демко охоче допомагав їй у праці коло городу й баштану, і хоч був непризвичаєний до того, а проте скоро почав привчатись до господарювання.

Коли зайшла осінь і господарські роботи скінчилися, Демко разом з Іваном мало не щоранку виносили на човен сіті, кошелі, рагелі й інше рибальське знаряддя й виїздили човном у лиман, а лиманом доїздили до плавень і верталися тільки ввечері, привозячи добру здобич. За невеликий час вони наловили стільки риби, що її не було куди дівати. Галя роздавала її сусідам, годувала наймитів і насолила вже дві великі діжки на зиму, а козаки все везли та й везли рибу. . . Та яка все була риба! Блискучі, як золото, коропи, срібні, ситі секрети (судаки), зубасті щуки та чорні довгоносі осятри. А що вже було раків! Так їх Галя здебільшого викидала назад у лиман, лишаючи тільки таких, що були більші за долоню доброго козака та ситіші за годоване порося.

За довгу зиму козаки все таки занудьгувалися. Рибачити обридло, та під кригою рибальство було й нецікаве. Демко взявся було до тих книжок, що купив у Самарському манастирі, та тільки всі вони були про життя святих і не цікавили молодих козаків. Думки обох запорожців полинули до Січи, на Дунай; та й на свою рідну Січ, що покинули вони на Підпільній, їм дуже захотілося

глянути, бо й Демко й Іван ніяк не могли собі уявити ні того, що було тепер на Підпільній, де півроку до того шуміло й гуляло товариство, ні того, що було на невідомому, таємному Дунаї. Як на лихо, ні з Підпільної, ні з Дунаю не доходили до Базавлуку ніякі вістки через те, що зимовник Балана стояв осторонь від шляхів і ніхто до нього не завітав.

Наприкінці зими Рогоза не втерпів і сказав Галі, що хоче поїхати верхи подивитись, що робиться на Підпільній, у Січи, але Галя просто вп'ялася в нього:

— Не їзди, голубчику! Ти ж говорив, що як випускали вас з Січи, так наказували, щоб і не повертатись до неї. Як же ж ти поїдеш туди?... Тебе заарештують і заберуть у москалі.

Жаліючи Галю, бо вона вже мала по весні стати матір'ю, Демко не хотів турбувати її й рішив почекати ще деякий час.

Нарешті зима минула. Степи вкрилися зеленим килимом. Садки й плавні почали вбіратися у лист.

На полях защебетали жайворонки, а в садках розквітли квіти, зацвенькотали одуди, забуркотіли горлиці, в лісі закувала сива зозуля, а тут у Галі знайшлася дитина, — маленький син Миколка. Гарний хлопчик, як пуп'янок, всі тому Микольці дуже зраділи. Демкові вже годі нудьгувати — почав допо-

магати Галі сповивати сина, та й дід Дмитро кілька разів на день підходив тихенько до колиски глянути на немовлятко.

Скоро почали міркувати про те, де малого охрестити, і зважили за краще зробити це в найближчій церкві: у Старому Кодаку.

Як тільки Галя одужала, Рогоза запряг воза й удвох з Галею повезли дитину до попа.

Наблизившись до Кодаку, Рогоза побачив, що навкруг старої фортеці будувалося чимало хат, а ліворуч від Кодаку, ближче до Половиці, будувалася нова, велика слобода. Роздивляючись на всі новини та розпитуючи вулицею у людей, де живе пан-отець, Рогоза наглядів свого товариша з Платнирівського куріня — Гната. Він ледве пізнав Гната, бо той був вбраний не по запорозькому, і навіть штани на ньому були сині, а не червоні.

— Гнате! — загукав Рогоза.

Той наблизився й, пізнавши товариша, почоломкався з ним.

— Ти що тут робиш у Кодаці? — спитав Демко. — Чи не оселився тут?

— А вже ж оселився. У лоцмани, бач, приписався. Нас усіх, запрожців, хто приписався в лоцмани, лишили вільними й грунту нам дали. Ми будемо повз пороги проводити берлини, байдаки й плоти.

— А хто не приписався?

— Хто не приписався в лоцмани, тих усіх повернуть у кріпаків.

У Галі з тих речей похололо на серці. Рогозі ж вони здавалися неймовірними. Та невже думав він, й станеться так з бурлаками. Все своє життя ходив він біля грунту й має з тестем багато худоби і заможне господарство.

— А що ж то в долині за нова слобода будується?

— То все наші запорожці осідають. Все лоцмани... Через те й село Лоцманською Кам'янкою прозвали.

— Ну, а про товариство, що пішло на Дунай, які є чутки?

Гнат зразу злякано озирнувся.

— Не згадуй про Дунай уголос, бо як москалі почують, а їх тут до біса вештається, то буде й тобі, й мені лихо.

Він нахилився ближче до Рогози й почав говорити, поспішаючись:

— Живуть наші вільно у турків по всьому Буджаку. І лимани султан всі їм подарував. Приходили звідтіля місяців зо два братчики Голка та Книш, щоб товариство підмовляти переходити за Буг до турків. Дехто, було, вже й піднявся йти, аж тут москалі Голку й Книша схопили та й забили в кайдани... Он що. Тепер ми, братику, так тут живемо, як ті миші: вийдеш з хати, озираєшся на всі боки; а в хаті й слова про запорозьку волю не промов, бо по всіх хатах

москалі стоять. Прощай, товаришу, та бережися тут, щоб у якусь халепу не вскочив.

Тільки що Рогоза, попрощавшись з товаришем, рушив вулицею далі, як до воза наблизивсь якийсь московський унтер з двома москалями.

— Що за людина? — гукнув він до Рогози, спинивши воза.

Рогоза розказав, по якій справі приїхав.

— А що ж це за вбрання на тобі? — показав унтер на жупан козака.

— Запорозьке . . .

— Щоб зараз мені не було! — почав гримати на Демка унтер, вип'явши на нього свої великі баньки.

— Немає запорожців, неповинно бути й їхнього вбрання! Зараз скинь та сховай у возі, бо вже як я сам стягну з тебе, то вже більше не одягнеш!

Рогоза мусів скоритись, і, сховавши жупана під себе, мерщій погнав волів до хати пан-отця.

— Цур їм і пек, цим москалям, — говорив він до Галі стиха. — Коли б скоріше вихопитися звідсіля з душею.

Охрестивши дитину, налякані москалями Демко й Галя, не погодувавши навіть волів, зараз же рушили з Кодаку й тоді тільки трохи заспокоїлися, коли знову виїхали в степ.

Вістки, що їх привезли Демко й Галя з Кодаку, дуже засмутили старого Балана.

— Недобрі вістки, діти... — сказав він. — Починається тут нове господарювання. Недурно мені серце не добре віщувало.

— Треба, тату, поїхати нам до Січи, — сказав Демко. — Треба подивитись, що там робиться. Може, москалі вже давно пішли звідтіля геть... Не до віку ж їм там стояти. Може, там знову товариство збирається. Адже чимало тоді таких було, що поховалися по плавнях, щоб перечекати, поки москалі підуть у свою землю.

До речі Демка пристав і Іван, кажучи, що сором сидіти недалеко Січи й не знати, що там діється. Старого козака й самого давно манило до Січи — глянути на неї хоч одним оком хотілося, і він охоче згодився на вимоги сина й зятя.

Порадившись, козаки рішили їхати до Січи не кіньми, а човном, через лиман та Підпільною, бо з плавні можливо було наблизитись до Січи зовсім непомітно, і так само непомітно можливо було б і переховатися в очеретах плавні, коли б трапилася яка-небудь пригода від москалів.

Галя тепер не сперечалася, бо Демко їхав разом з батьком, і це заспокоювало її. Вона охоче почала збірати подорожнім усяких харчів, а через кілька днів ранком троє козаків сіли в великий човен і виїхали в лиман.

Лиман «Великі Води» не дурно так звавсь у запорожців; упоперек його ледве сягало око, а вподовж лиману берегів зовсім не видно було. Дрібненькою комашкою здавався на тому просторі запорозький човен, і здавалося просто неймовірним, щоб він колись пересунувся на другий бік лиману. Проте Демко жваво налягав на весла, і легенький човен хутко посувався по прозорій воді лиману, немов по сковзальці, лишаючи позад себе водокрутні від сплесків весел.

Смужка зеленої плавні на тім боці лиману щохвилини ближчала, дерева підіймалися з води все вище, і до снідання козаки прибули вже до другого берега та, трохи відпочивши, в'їхали в річку Підпільню. Тут на гребки сів Іван, Демко ж почав снідати.

Зза гиллястих верб та яворів, що росли берегами, вже вийшло сонце, розмальовуючи Підпільну дивовижними кольорами. Плавня вже давно прокинулася й легкокриле птаство завело свої веселі пісні . . . Проте козаки не дуже до тих пісень прислухалися, не дуже й до краси плавні придивлялися, бо все те було їм давно відоме. Очі їхні з напруженням придивлялися в той бік, де була запорозька Січ.

По Підпільній доводилося гребти проти води, і через те човен посувався повагом, так що Демко та Іван, гребучи по черзі, у човні й пообідали.

Після обіду, коли сонце почало вже схилятись на захід, Іван радісно скрикнув:

— Хрест!

Всі глянули на схід сонця. Там над зеленою пущою плавні сяяв під промінням сонця щирим золотом хрест січової церкви святої Покрови.

Козаки поскидали шапки й почали хреститись.

— Слава Господеві! — сказав старий Балан.

— Церква стоїть нерухомо!

— А коли церква стоїть, — скрикнув Демко, — так живе в Січі й товариство!

У запалі він почав чим-дужч налягати на весла, і човен, підстрибуючи з напруги, що далі все хутчіше біг у той бік, де хрест січової церкви то виникав козакам на очі разом із банею дзвіниці, то знову ховався за деревами.

Через півгодини човен повернув з річки в Січовий Ківш, де колись увесь берег був заставлений козацькими чайками та грецькими й турецькими кораблями, що привозили до Січи всякий крам. Сумом подихнуло тепер на козаків із Ковша — він був порожній, і тільки подекуди з води виглядали чердаки потоплених запорозьких чайок та журливо стояли біля берега два рибальські човни.

— Мабуть, не так воно є, козаче, як ти гадаєш! — журливо похитавши головою,

сказав Дмитро. — Коли б товариство жило в Січі, то Ківш не був би порожній!

Приставши до берега, козаки вискочили з човна й пішли нагору стежкою, що виходила просто до Січового майдану й паланки. За часів Нової Січи по цій стежці було не розминешся з козаками, тепер же вона була порожня. Старий Балан помітив навіть, що давня стежка почала заростати споришем, і нудьга стиснула йому серце.

Сперши дух, козаки поспішали на гору, вибігли на майдан і спинилися в нестямі... Чи тут же була Січ? Чи не помилилися вони? Де ж рідні куріні? Де славні: паланка, пушкарня, скарбниця? Січ була порожня, а замість будинків чорніли ями, немов розриті домовини!

Усі обернулися до церкви, що подала їм таку радісну надію, і тільки тепер помітили, що вона стояла пусткою з позабиваними дошками вікнами й дверима, дзвіниця ж стояла без дзвонів. Навіть цвинтар понавколо церкви був зруйнований, і на ньому не було ні капличок, ні хрестів.

Наблизившись до того краю Січи, де колись стояли куріні, козаки відшукали рівчаки від підвалин, купки битої цегли від кабиць та кістки від риби, що запорожці їли в останній день життя Січи.

Перевівши очі на січові стіни, козаки побачили, що вони почали вже обсипатися й

проростати травою, на башті ж, що стояла біля січової брами, видно було кількох робітників, що руйнували її ломами.

Козаки пішли до башти, і що більше наближалися до неї, то гупання ломів дужчим болем било їм у серце,

— Що ви тут руйнуєте башту? — ледве вдержуючи обурення, звернувся Балан до робітників.

— На князівський палац каміню треба! — весело відповів один з мурщиків по московському.

Сльози підступили старому запорожцеві під горло, і, не маючи нічого більше сказати, він відійшов від башти набік і схилився до січової стіни.

— Чи це ж не Дмитро Балан? — почулося йому питання.

Біля нього стояв старий січовик і дивився на нього очима, що нагадали Дмитрові щось дуже давнє, молоде й радісне.

— Невже це ти, Дударю? — спитав він, сам непевний у тому, що на очах у нього стоїть близький товариш його молодих козацьких літ.

— Та я ж, братику, я! — відповів сивий дід і почав чоломкатись з товаришем.

— Чого ж це ти тут вештаєшся? — спитався він далі Балана.

— Приїхав подивитись на матір Січ . . . — з сльозами на очах відповів Балан. — Бодай би ліпше не бачити!

— Немає, братіку, запорозької Січи — відповів Дудар, відвертаючись набік, щоб молоді козаки не побачили, як з старих його очей побігли сльози.

— Ідіть сюди! — сказав він згодом до козаків, трохи перемігши себе, і повів козаків на високу січову стіну.

З верху окопів запорожці побачили, що на північ від Січи будувались якісь будинки.

— Бачите? — спитав Дудар, показуючи ті будинки своїм ціпком. — То будується економія того князя, що йому цариця Катерина подарувала всі ці землі, разом з нашою Січчю. Тут уже й управитель його живе. От на ті то будівлі й беруть камінь з Січових башт... Туди ж на підмурки побрали з цвинтарю й кладовища всі хрести й надгробки . . . Байдуже їм до того, що то могили славних лицарів і що понад гробках святе письмо повибиване ... Вони б'ють надгробки. Туди ж і всі каплички з великого січового кладовища пішли.

Слухаючи оповідання твариша, старий Балан переводив очі то на будинки князя, то на цвинтар, де ще валялося кілька викопаних з землі хрестів, то на захожих, московських людей, немов би дивуючись, як ще ці люди живі і як їх досі не скарав Той, що на небі.

— Забув про нас, Боже! Забув! Відцурався дітей своїх... — тихо промовив сивий запорожець, схиливши своє засмучене чоло.

— А курінi ж де? — спитав Рогоза.

— Курінi поламанi. Деякi начальство поперевозило в Микитино: там складають з них гамазеї; а деякi тут попродали. От i я з побратимом Ґирлиґою купив Васюринський курiнь та й будуємо з нього двi хати. Он зараз на Шамбашi...

Дудар показав у той бiк, де за часiв Сiчи були крамницi й базар, а тепер будувалося кiлька хат.

— Тут i будуємося... Важко покинути рiдне мiсце... Тут бiля Сiчи й померти хочеться.

— Ну, а пушкарня ж i скарбниця де? Вiд куренiв хоч слiд лишився, а вiд них i слiду не стало...

— Позакидали землею... Ґенерал тут один був московський, Норою звався, так вiн тут неначе крiт усю Сiч порив... Все, бач, скарбiв шукав, а пiсля того знову все землею позакидав. Поховали, брати мої, сiчову пушкарню в домовину так само, як поховали й запорозьку славу та козацьку волю!

Усi деякий час мовчали. Слова не складалися в устах козакiв, бо всi вони змагалися з тяжкими думками, що налягли їм на серця.

— Що ж, пани-брати?... — пiсля довгої мовчанки обiзвався Дудар, — сонечко на спо-

чинок лагодиться. Ходімте до моєї землянки. У землянці я покищо живу... Повечеряємо та й переночуєте в мене.

— Пробач, товаришу — відповів Дмитро Балан — не сила мені!

— Скоріше, діти, звідсіля! — звернувся він до Демка й Івана. Тут смерть і неволя зазирає мені в очі. Ми ночуватимем у вільній плавні під вільним небом!

Старий запорожець попрощався з товаришем і хутко пішов з Січи до човна.

V.

— Агу!... Агу, Миколко!... Агу, синашу мій... Сонечко моє ясненьке! — щебетала Галя, сповиваючи свого малого сина. — А ходімо, ще раз подивимось, чи не їде батько. Де це він так забарився? Га?... Що?... приїде, говориш? Приїде, приїде... А ми його поцілуємо та пожуримо за те, що довго гаявся!

Миколці було тільки три місяці, а проте Галі здавалося, наче він не тільки що все розуміє, а навіть відповідає на її запитання.

Немовлятко випручувало рученята й не давалося сповиватись. Пухкі щічки хлопчика почервоніли з напруги, а оченята дивилися

весело, немов би посміхаючись з матері, що їй не пощастило сповити йому рученята.

Ставши матір'ю, Галя трохи погладшала, мов би налилася, як спіла ягода, і стала ще гарніша. Завжди весела, рухлива й чепурна, вона звеселяла навкруги себе все, як сонце звеселяє все живе, на що падає його промінь.

Уже вдруге виходила сьогодні Галя під верби, до лиману, виглядаючи батька й чоловіка, і на цей раз таки нагляділа в далечині, на блакитному просторі лиману, чорненьку комашку.

— Ага! . . . Дивись, синашу! — радіючи зверталася Галя до Миколки. — Он-он чорніє човник . . . То наші їдуть. Там і батько наш любий!

Смутний, з пригніченим серцем вийшов Демко з човна на берег, а проте, як тільки глянув на свою дружину та зазирнув у її веселі, повні кохання очі, то відразу той сум мов вітром з нього змело й розвіяло понад лиманом.

— Ох, ти ж, ґорличко моя люба! — скрикнув він, обнявши свою дружину. — Та яка ж ти красуня стала!

Він узяв від неї сина й, балуючись, підкидав його догори.

— От де моє щастя, — міркував він — люба дружина й син . . . і ніхто не владен відібрати від мене це щастя, опріч Бога.

— Ач, якого ти мені бравого сина годуєш! — говорив він тим часом Галі, любуючи на пухкі щічки й веселі оченята дитини.

— Мов той бузівок!

— Годі тобі вигадувати! — злякано відповіла Галя. — Не кажи так, бо щоб з того слова ще чого лихого дитині не сталося. Який там бузівок, коли зовсім худенький.

Щаслива пара покинула батька й брата біля човна й пішла до хати. Демко ніс сина, бавлючи його барвінком, Галя ж ішла поруч, обнявши чоловіка за стан.

Через який час, пополуднавши, вся сім'я сиділа під хатою на призьбі. Галя держала на колінах Миколку; Демко сидів поруч, обнявши її; старий батько, сидючи трохи осторонь, стежив очима за бджолами, що повз хату пролітали з степу до пасіки, Іван же розглядав хрущів, що з гудінням часто билися об сіни хати й падали на призьбу. Літо саме набуло своєї краси й виповняло вечірнє повітря пахощами степу й квіток.

— А дивіться, дітки . . . — обізвався Дмитро, показуючи чубуком люльки на обрій, де з-за гори виникали якісь темні обриси, схожі на вози. — Неначе вози їдуть.

Всі пильно почали придивлятися туди, куди показував Балан.

— Справді, неначе чумаки їдуть! — згодом сказав Рогоза.

— Чого ж тут чумакам іти, — відповів старий запорожець уже стурбовано, — коли ми не на шляху. Адже бачите: вони прямують сюди!

Тимчасом чорні обриси простяглися по горі довгою стьожкою, підсунулися ближче й побільшали, а через який час стало вже видно, що то були вози, запряжені кіньми й навантажені всяким збіжжям. Визначилися вже обабіч возів і люди й діти.

— Щось чужостороннє... — сказав старий Балан, — бо кіньми, а не волами їдуть.

Серце старого запорожця передчувало недобре й сповилося нудьгою, бо скільки жив він на світі, то не бачив тут чужосторонніх людей.

Валка возів і людей прямувала до запорозьких зимовників, а попереду всіх їхав верхи в панській одежі якийсь чужинець.

Коли вони вже зовсім зблизилися з хатами, вершник спинив їх, поділив на три валки та, направивши дві до зимовників Лантуха й Лубяного, сам з третьою в'їхав просто в двір до Балана й почав тут порядкувати, неначе в своїй господі, гукаючи до своїх людей по московському:

— Становить вози в два ряди! Повертайте голоблями до тину! Коней женіть на пашу!

— Гей, ти старий! — гукнув він далі до Балана: — чого баньки вип'яв? Ходи сюди!

Почувши московську мову й побачивши одежу, що про таку тільки чули від людей, а саме: білі повстяні шапки на головах та онучі й личаки, замість чобіт, на ногах, наші козаки пішли до возів, здивовані й обурені на те, що якийсь підпанок хазяйнує в їх дворі не спитавшись господарів.

Всі ті московські люди, що заїхали в двір до Балана, були кріпаками того князя, що для нього, як учора бачили козаки, будувався біля Січи палац з надгробків, хрестів та капличок запорозького кладовища; підпанок же, що їхав верхи попереду валки, був князівський прикащик.

Коли князь розглядав у Петербурзі карту подарованих йому земель, він уподобав те місце над лиманом, де стояли запорозькі зимовники, хоч їх на тій карті й не було зазначено, і рішив поселити до лиману п'ятдесят родин кріпаків з своїх маєтків, що держав у Калузькій губернії. Ця його вигадка й упала тепер на голову запорозьких сиднів.*)

— Скільки у тебе печеного хліба? — звернувся прикащик до Балана.

— А що, у вас не вистачило хліба? — спитав той, маючи думку поділитись по щирості. — Здається, хлібів три є!

---

*) Сидень — господар, що сидів на запорозькій землі зимовником.

— Так от що, старий: нехай ота молодиця, що стоїть біля хати — показав він на Галю — за цю ніч напече хліба пудів з десять!

— Що ви? Бог з вами! — здивувався Балан. — Де ж їй управитись на стільки хліба! . . . А ви завтра рано від нас поїдете? — додав він з неспокоєм у голосі.

Галя, що здалеку прислухалася до розмови батька з прикащиком, теж, сперши дух, чекала відповіді на останнє питання.

— Куди ще їхати? Ми саме туди й потрапили, куди було треба! — відповів прикащик і почав знову гукати до своїх людей:

— Випрягай! Випрягай, не гайся!

— Так чого ж ви сюди приїхали? — перебив його зовсім уже збентежений Дмитро.

— Хати будемо будувати, діду! — весело відповів прикащик, радіючи, мабуть, що добувся до місця. — Село тут буде, та ще й чимале!

У всіх з тієї відповіді похололо на серці. Галя й Демко почали розуміти, що на них впало лихо, старому ж козакові трохи не забило дух, і він ледве прохрипів:

— Як то б ви будували тут хати, коли це наша земля?!

— Та ви ж самі чиї? — здивовано спитав прикащик. — Хіба не князівські?

— Ми вільні люди! — з обуренням скрикнули козаки. — Ми — запорожці!

Прикащик глянув на козаків неймовірно й з посміхом. Він зріс у кріпацтві, знав що й батько й дід його були кріпаками, і не міг собі уявити, щоб на світі були якісь вільні люди, опріч панів.

— Дурниці говорите! — сказав прикащик і, злізши з коня, обернувся до Рогози:

— Візьми коня! . . . Поводи його та постанови до стайні!

Кров ударила Демкові з обурення в голову.

— Вам, добродію, годилося б спитатись, чи можна поставити коня до стайні . . . Тоді, може б, я й сам вам допоміг, а коли ви нахабно мені, немов наймитові, наказуєте, так я нічого вам не зроблю.

З тим Демко відвернувся й, узявши Галю за руку, пішов з нею до хати.

— Ой який ти! — з погрозою гукнув йому вслід прикащик. — Ну, як я надішлю тебе до економії, то ти забудеш свою пиху!!

Тут прикащика оточили жінки з дітьми й, покладаючись на те, що дітей заїдає мошкара, просили його, щоб дозволив внести дітей у хату.

— Несіть, — владно сказав прикащик, передаючи свого коня одному з кріпаків.

Жінки заметушилися, і через хвилину більше двадцяти дітей з матерями ввійшли в Баланову хату та почали рзоташовуватись: хто на полу, хто на лавах, а кому не досталося місця, то й долі.

Балан почував своє право стати на дверях своєї хати й не пустити до неї нікого, та тільки його добре серце не дозволяло йому так учинити. Старий козак тільки руками об поли бився, дивлячись на те, що робилося в його господі. Галя теж бідкалася й плакала, бо їй ніде вже було навіть Миколку покласти, а не то що самій лягти. А проте, побачивши, які в матерів замучені, обідрані та залякані діти, не тільки не сварилася з жінками, а навіть віддавала їм з своєї скрині сповивачі, рушники, хустки й усяке шмаття.

Ніч, що вже заходила, спіткала всю сім'ю Балана надворі, випханою з своєї власної хати. Спати в хаті було неможливо через важкий дух, що його принесли з собою російські люди. Рогоза з Галею й Миколкою пішли на пасіку; старий же Балан знову доступився до прикащика:

— Слухай, чоловіче добрий! Розкажіть мені толком та по правді, як же воно буде, коли ви тут побудуєтесь?

— Не як інакше — відповів прикащик — як стане тоді на цьому місці село. Мужики оратимуть землю та сіятимуть хліб.

— Так це ж наша земля! Це займище трьох козаків: моє, Лубяного та Лантуха. Що ж ми будем робити, як ви відберете нашу землю?

— А те будете робити, що й наші кріпаки: будете сіяти панський хліб, косити його, молотити та звозити зерно до панської економії.

У старого ціле пекло заклекотіло в серці.

— Ну, цього вже не діждете! — скрикнув він.

— А ти ж гадав як? Князеві подарувала всі ці землі цариця, а як ви сидите на цій землі, то зрозуміло, що й ви князівські разом із землею.

Отуманів світ в очах старого козака, і, хитаючись з обурення, мов прибитий, ледве доволікся він до своєї пасіки й упав під курінем на солому.

Болючі думки, наче вбиті в мозок цвяхи, пекли голову старого.

— Так от до чого воно йшло — скасування Запорожжя!... Щоб наші землі та степ, кривавицею дідів та прадідів политі, пороздавати вельможам... Невже ж воно справді так і буде? Невже Господь святий попустить, щоб нас, вільних людей повернули в неволю? Нащо ж, Господи, ти привів мені старому діждати такої недолі? Чому не прибрав мене раніше?

Усю ніч гнітили такі думки козака, і всю ніч не заплющував він очей, благаючи Бога, щоб він або відвернув геть цю чорну хмару тяжкої недолі, що нагнітила їх, або прийняв його до себе.

Не спали всю ніч і діти старого. Вони до світу просиділи біля батька під курінем, щоб не тільки не бачити того, що робилося в хаті, а навіть не чути нелюбої їм мови тих нещасних та замордованих чужих людей, що мимо своєї волі принесли їм недолю й стали їм ворогами.

VI.

Другого дня зранку прикащик поїхав у економію до найстаршого управителя, а в обідню пору повернувся до Базавлуку й загадав усім кріпакам, щоб другого дня ранком їхали в плавню рубати ліс. Далі він прикликав до себе обох Баланів і Рогозу.

— Ти, старий, — сказав він Дмитрові, — своїми волами тягатимеш з берегу сюди колоди, а твої сини нехай переженуть усіх ваших коней у плавню. Там мої люди рубатимуть ліс, так треба кіньми тягати колоди до річки.

Старий козак з жахом в очах дивився на прикащика.

— Ви хочете моєю худобою робити? У мене своє хазяйство й своя робота худобі.

— А я вам просто кажу, — скрикнув Рогоза, — що в плавню я не піду й батькових коней до роботи вам не дам! От що!

Прикащик, як хитра людина, не хотів відразу доводити козаків до розпуки й сказав, неначе спокійно:

— Ну, гаразд . . . Якщо ви робити не хочете, то на цей раз обійдемося й без вас; а вже щодо худоби вашої, так вона мені дуже потрібна, і я заберу її до роботи, хоч би ви й не давали. Я не подивлюся на ваше змагання. Я ще й учора вам говорив, що все те, що було вашим: і земля, і худоба, й хати, і ,навіть, ви самі - тепер князівські!

— Не буде того! — рішуче скрикнули козаки.

— Запорожці довіку не будуть кріпаками!

— Побачимо! — глузливо проказав прикащик і пішов до свого діла.

Цю ніч усі знову ночували в курині. Молоді козаки, знемігшись за попередню ніч, спали тепер добре й прокинулися тільки ранком, почувши голос батька, що з обуренням гукав:

— Жене! . . . Жене, проклятий! Жене моїх коней і волів! Круторогі ж мої . . . укохані мої діти! Чи на те ж я ростив вас, щоб на князів ви працювали!

Демко та Іван схопились на ноги та вглядівши, що прикащик верхи на коні жене з степу ввесь косяк, а позаду кріпаки женуть і волів, кинулися до хати, схопили недоуздки й побігли навперейми коням.

Перелякана Галя гукала на чоловіка, благаючи, щоб він вернувся, але Демко її не

слухав і побіг у степ. Зблизившись там з кіньми, він накинув на одного з них обротьку, скочив на нього та й почав навертати косяк знов у степ. Іван слідом за Демком теж був уже на коні й допомагав шурякові.

Батько та Галя від воріт побачили, що прикащик наскочив на Демка й ударив його батогом, та ледве вспіли вони скрикнути від обурення, аж дивляться: розігнав Демко свого коня та, наскочивши на прикащика, так ударив його кулаком у груди, що той, мов сніп, упав на землю, сам же Демко, завернувши коней, погнав їх знов у степ.

Галю обхопив страх, що вчинок Демка не минеться йому дурно, і вона жахливо скрикнула:

— Господи милосердний,що ж тепер буде?

У старого Балана підчас сутички навпаки не жах був в очах, а радість. Йому любо було бачити, що зять вчинив, як годилося запорожцеві: що не подарував прикащикові образи, а з козацьким хистом збив його з коня. Очі старого заграли юнацьким вогнем і він голосно гукнув:

— Молодець, Демко! Нехай знає вражий зайда запорозького кулака!

Вилежавшись деякий час на землі, прикащик підвівся та, шкандибаючи, пішов до двору, кленучи Демка в голос і погрожуючи йому кулаком.

— Почекай, гайдамако, я тобі цього так не подарую!

Через кілька хвилин галас збився біля всіх зимовників: кріпаки намагалися побрати у Балана, Лубяного й Лантуха сокири, канати й інші господарські речі, ті ж не давали, бо в степах у ті часи воно було дорожче за золото.

— В'яжіть їх! — гукнув до своїх людей розлютований прикащик. — Усіх в'яжіть, оцих гайдамаків, коли вони не хочуть нам коритись. Я сам відвезу їх до управителя на науку! Треба тільки ще отих двох душогубів піймати! — додав прикащик, показуючи в степ на Демка та Івана.

Проте тих не довелося ловити. Зачувши, що коло хати збиралася колотнеча, вони самі бігли до двору й, побачивши, що їхнього батька вже зв'язано, кинулися його визволяти.

— Пустіть тестя, бо вб'ю! — грізно гукнув Демко.

Побачивши по очах козака, що він у запалі, люди пустили старого Балана й розступилися в усі боки, але як тільки Демко та Іван почали його розв'язувати, прикащик моргнув кільком своїм кріпакам, накинувся з ними на козаків ззаду та, зваливши, почав в'язати їм руки й ноги.

Козаки відбивалися, як роздратовані звірі, але їх надавили цілою купою й нарешті по-

в'язали. Прикащик же після того, як зв'язаного Демка підвели з долу, вдарив його з помсти по виду.

Галя метушилася поміж людьми, мов у нестямі. Вона кидалася від чоловіка до батька, голосила й благала, щоб їх пустили, але ніхто на неї не звертав уваги і тільки прикащик добре штовхнув її, коли вона хотіла розв'язати Демка.

Через півгодини трьох старих запорозьких дідів та двох молодих з покрученими за спину руками везли до тієї самої економії, що будувалася біля руїн запорозької Січи.

Почувши, що запорожці не хотять коритися волі прикащика й навіть на очах кріпаків побили його, управитель визнав за потрібне піднести в очах кріпаків особу прикащика й люто покарати запорожців.

Коли він побачив біля ґанку зв'язаних козаків, очі його заграли хижим вогнем, мов у звіря, що вже почув кров своєї здобичи, і він зразу почав гримати:

— Так оце ви бунтуєтесь? Не хочете робити? . . . Не даєте худоби й навіть б'єте княжого прикащика? Ну, так я вас навчу шануватися. Я з вас виб'ю ваше гайдамацтво! Я зроблю з вас покірливих!

— Пане управителю! — обізвався старий Балан. — За що нас катують? Ми людей ваших не займали. Вони прийшли на нашу землю. На ту землю, що віддана нам під гос-

подарство від Коша славного війська запорозького. Побачивши ваших людей у тяжкому становищі, ми, навіть, хати свої покинули та вашим людям віддали. Защо ж хочете ви ще й добро, придбане тяжкою працею, відібрати?

— Вашого нема тепер нічого! — сказав управитель. — По указу цариці всі ці землі й усе, що на них є, цебто й ваше добро й, навіть, ваші душі, тепер є власністю князя... Ви його кріпаки!

З боку козаків почулися скрики обурення, проте Балан намагався ще говорити спокійно:

— Бог один владен над душами людей і йому вони й належать. Того ж не може бути, щоб велика цариця звеліла грабувати й катувати своїх чесних, трудящих підданців! Ніколи того не буде, щоб ми, вільні запорожці, стали кріпаками! Скоріше ми душі свої занапастимо, а не скоримося такій неправді.

Не звикши чути від кріпаків такі речі, управитель здивовано дивився на величню постать сивоусого запорожця. Довгий, скуйовджений у боротьбі оселедець надавав старому запорожцеві надзвичайний вигляд, а очі того в'язня дивилися на нього не з благанням, як він звик бачити у кріпаків, а сміло й згорда. Управителеві, що служив довго у війську, була навіть до вподоби могутня постать старого запорожця, але тим дужче він узнав за

потрібне негайно перемогти й знищити цю гордовитість і вільний дух, щоб усі кріпаки, що стояли навкруги великим натовпом, упевнились у тому, що ніяке волелюбство не може встояти проти його влади... І от, упиваючись тією владою, він глузливо сказав:

— Бачу, що ти занадто розумний! А скільки тобі років?

— Вісім десятків літ Господь держить мене на світі, і ніколи ще на віку я не бачив і не чув про таку кривду, яку ви нам чините.

— А ну, всипте йому вісім десятків різок, — сказав управитель до челяді, — може старий дурень хоч після того порозумнішає!

— Мене різками? — вжахнувся Балан. — Та ліпше ви вбийте мене, або живого вкиньте у вогонь, аніж дамся я над собою так знущатися.

І, не тямлячи себе з обурення, старий козак так смикнув свою єдину, прив'язану за спину руку, що бечівки ввірвалися. Та тільки даремні були всі змагання: на старого насіла челядь, звалила його на землю та, зв'язавши йому ноги, понесла знесиленого до стайні, а слідом за ним потягли Рогозу, Івана, Лубяного й Лантуха. І от на стайні, серед бруду й калу, кріпаки, що вже стеряли в собі іскру Божого духу, почали вибивати дух живого Бога з своїх братів.

Не стогнали запорожці під руками катів, бо біль у тілі був нічим, порівнюючи з мукою

душі й серця покривджених, аж поки ставали непритомними.

Старий Балан після катування не підвівся... Його непритомного винесли з стайні й, відливши водою, кинули на віз. Повкидали на віз і решту.

Демко, впавши на воза, сховав своє обличчя в сіні, бо йому соромно було почувати себе живим після такої образи... Діди Лубяний та Лантух голосно просили собі в Бога смерти; серце ж молодого Івана палахнуло почуттям помсти, і він дав собі клятву, що прикащик заплатить своїм життям за їхню ганьбу.

Коли старого Дмитра привезли додому та, знявши з воза, понесли до хати, він, зібравши останні сили, проказав:

— У курінь... на пасіку...

Ридаючи, мов дитина, Галя вже оббанювала в куріні скривавлене тіло чоловіка, і коли туди внесли батька, хотіла доступитись до нього, але він спинив її.

— Не руш... не руш, моя дитино... моя надіє й утіхо... Прийшов мій час... Тоді, доню, оббаниш моє тіло, як відійде душа моя...

— Тату... таточку!... — припала до батька Галя: — не кажіть так... Не покидайте нас сиротами на поталу катам! Ви ще одужаєте, і ми кудись поїдемо звідсіля...

— Ні, доню . . . я просив Господа, щоб Він не дав мені жити після смерти неньки нашої Січи запорозької, і Він, Милосердний, кличе вже мене до себе. Не вбивайся за мною, в домовині я не знатиму того знущання, що тут . . . Про вас тільки, діти, болить душа. Як ви, нещасні, свій вік проживете! . . .

Через годину старий запорожець горів уже, мов на вогні, і став непритомний, а світом Галя, ридаючи, вже споряжала тіло свого замордованого батька на той світ.

VII.

Поховавши батька під вербами над лиманом, Демко, Іван і Галя, прибиті горем, сиділи біля його могили всяк із своїми думками, не наважаючись навіть слова сказати одно одному, бо ні про що, опріч як про недолю, ніхто не знаходив мові. Несподівано Іван, що від часу знущання над ними став зовсім іншою людиною, ходив замислений, з лютим непривітним поглядом в очах, і ні до кого не звертався, — раптом устав, наблизився до Галі й низько їй уклонився, кажучи:

— Прости мені, моя сестро. Не нарікай на мене за те, що я тебе покину, бо несила мені коритися неправді.

— Що ти? . . . що ти, Івасику? Чого прощаєшся? . . . — скрикнула Галя й, схопившись на ноги, припала братові до плеча.

Демко й собі підійшов до нього.

— Заспокойся, Іване! Ти намислив щось непевне.

— Не подарую я прикащикові, — говорив Іван, хвилюючись, — того знущання над нами, а найбільше над старим батьком нашим. Я довіку не мав би спокою, коли б не помстився за батька!

— Схаменися! — скрикнула Галя. — Що ти намислив? Ти ж себе занапастиш!

— Тихше гомоніть, — сказав Іван пошепки.

— Сьогодні я вб'ю прикащика й малим каюком утечу в плавню, а ти, Галю, збери мені харчів і поклади в той порожній вулик, що батько наготовили для нового рою. Коли я тікатиму, так ті харчі заберу.

— Та ти ж загинеш у плавні! — з плачем говорила Галя. — Як же ти там житемеш?

— Не бійся: я не дитина. Запевне в плавні чимало ще нашого товариства блукає . . . Знайду побратимів, помандрую на Дунай. Ти, Галочко, щотижня винось мені харчів у вулик, а я приїздитиму в темні ночі й забиратиму їх, аж поки не помандрую звідсіля.

— Братику мій ріднесенький! — заголосила Галя. — Зросли ми з тобою вкупі, як

голуб'ята, тепер же доводиться з тобою навіки розлучатися.

— Помандрував би й я з тобою, Іване... — сказав Рогоза, з заздрістю поглядаючи на шуряка, — та ба, крила приборкані!

Галі ці слова чоловіка запекли в серці.

— Ти шкодуєш, Демку, що побрався зо мною? Це я з Миколкою приборкала тобі крила?

Демко схаменувся:

— Боронь, Боже, щоб я нарікав на тебе, Галю! Нагадав мені Іван, що на Дунаї товариство вільно гуляє, а ми тут загибаємо, от і вихопилося в мене таке слово.

Він заспокоїв Галю й не відмовляв Івана від його замірів. Порадившись, всі зважили за потрібне, щоб Демко з Галею ночували цю ніч на очах у людей, у хаті, щоб на них не було підозріння за смерть прикащика.

Як порадилися, так усе й сталося. І коли ранком другого дня Демко й Галя вийшли з хати, надворі люди вже галасували, що в коморі Лантухової хати, де спав прикащик, його знайдено мертвим з великою раною під серцем.

Через кілька годин після того до зимовників прибув управитель і, довідавшись, що старий Балан після катування помер, а син його в останню ніч зник невідомо куди, зрозумів, що то Іван заколов прикащика, помщаючись за батька.

Того ж дня він призначив іншого прикащика, молодого ще парубка з кріпаків, наказавши йому як найскоріше будувати переселенцям хати.

Після того справа з хатами справді почала посуватися хутко: лісу, людей і худоби було багато, і за місяць від запорозьких зимовників потяглися дві вулиці: одна в степ, а друга по-над лиманом до Базавлука. У початку другого місяця, хоч хати й не були ще покінчені, по них уже почали жити, і одну половину Баланової хати, нарешті, спорожнили, так що Галя з чоловіком знову в ній оселилися. Тільки як оселилися? Де тепер було Галине добро! Її скриня була майже зовсім порожня... Переселенці розтягли все, не лишивши їй ні празникової одежі, ні грошей, що батько за своє довге життя придбав своїй укоханій дитині, ні надбання покійної матері.

Рогоза давно вже покинув змагатися за своє добро і бажав тільки, щоб йому лишили хату, садок, леваду та вільне життя. Галя теж охоче погодилася б на цьому; до того, що бажав Демко, їй потрібна була тільки корова, щоб годувати Миколку, бо через горе й неспокій у неї стало негарне молоко, та й того було обмаль.

Одного дня Галя пішла до прикащика попросити, щоб з усієї худоби, що побрали у її батька, повернули їй хоч одну корову.

Новий прикащик був русявий, дужий парубок у напівпанському вбранню, з виголеною бритвою шиєю та підстриженим у круг довгим волоссям. Жив він в окремій, новій хаті, і як був нежонатий, то в нього була за прислужницю одна з кріпачок, літня удова.

Чорнява й огрядна, зовсім несхожа на московських жінок та дівчат, Галя зразу сподобалася прикащикові, й на її прохання про корову він почав відповідати жартами. Спершу сміявся з її української мови, далі ж почав ніби розглядати Галину одежу, а сам доторкався до її рук та стану.

Засоромившись, Галя відхилилася від нього, коли ж прикащик нарешті хотів її обняти, вона з обуренням випручалася, скрикнувши:

— Бійтеся Бога! Чи не сором же вам зачіпати чужу жінку?

Прикащик розсердився й насупив брови:

— Ач, яка ти недоторка! Не буде ж тобі корови, коли так... Та скажи ще своєму чоловікові, щоб завтра разом з тобою виходив на панщину, час уже орати та сіяти хліб.

Галя передчувала, що Демко нізащо не згодиться відбувати панщину і що змагання за волю приведе його до загибелі. Приголомшена словами прикащика, вона трохи не на колінах почала його благати, щоб не примушував її чоловіка до панщини.

— Змилуйся, пане!... — говорила вона. — Мій чоловік зроду біля землі не працював

і нічого не вміє в степу робити. Він з малих літ усе козакував.

— Не вміє? — скрикнув прикащик. — То дарма, навчимо різками! Не все йому козакувати, час і до діла братись!

Заплакана, з пригніченим серцем, повернулася Галя до своєї хати й розказала Демкові про те, що прикащик не дав корови; про те ж, що він наказав виходити завтра на панщину, вона не наважилася навіть натякнути.

Ранком другого дня Демко побував на пасіці, бо її доглядав після тестя, поналивав бджолам води, зняв з дерева новий рій і тільки що повернувся до хати, щоб поснідати, як у хату вскочив прикащик і почав гримати:

— Ти, лежень, чом не виходиш? Скільки разів тебе просити?

— Куди не вихожу — здивувався козак.

— На панщину чому не йдеш? Адже я вчора наказував твоїй кралі мальованій, щоб обоє сьогодні виходили!

Рогоза зблід на виду. Він зрозумів, що наближається кінець пригодам останніх часів і що той кінець може бути дуже тяжкий. Проте, перемігши себе, він спокійно і рішуче відповів:

— На панщину я ніколи не піду й дружини не пущу!

— Он як! А через що ж то так?

— А через те, що я не кріпак, а вільний козак. Буде з вас і того, що хазяйство наше пограбували.

— Чув я про тебе... чув... — сказав прикащик. — Так ти знов за своє? Ну, побачимо, хто кого переможе!

Через півгодини марного змагання й боротьби, почалося знущання над волею людини, і Рогозу, знову зв'язаного, везли до економії. Знову так само, як і той раз, привели його до ґанку будинку, змурованого з надгробків січового кладовища, і на той ґанок скоро вийшов повідомлений уже про непокірливість козака, управитель.

— Ти чому не хочеш робити? — спитав він Рогозу, неначе спокійно.

— Я радий би працювати коло свого господарства, — відповів, теж удаючи з себе спокійного, Рогоза, — та тільки в мене пограбовано все, що придбав мій покійний тесть для своєї дочки.

— Панщину чом не йдеш відбувати? — вже з запалом гримнув управитель.

— А через те, що я не кріпак!

— А хто ж ти?

— Вільний я! Я — запорожець!

— Ага, ти запорожець!... — несамовито скрикнув управитель і, почервонівши зпересердя, кинувсь у будинок, лишивши всіх здивованими. Через хвилину він вибіг назад,

держучі в руці те стригало, що ним стрижуть овець.

— Держіть його . . . та добре держіть! — гукнув він до челяді, підходячи до Рогози. — Ось я відріжу йому чуба, так, може, він хоч тоді забуде про те, що був запорожцем! Держіть його двоє за голову!

Рогоза кидався в усі боки, бився ногами й навіть кусався зубами, обороняючи ознаку свого козацтва, і нарешті, коли управитель простягся до нього з стригалом, укусив його за руку.

— Валіть собаку на землю! Давіть його... Душіть його на смерть! . . . — мов божевільний, гукав розлютований управитель, побачивши на своїй руці кров. Нарешті, коли знесиленого козака звалили й хтось надавив йому голову коліном, прикащик згріб його оселедець собі в жменю, відрізав йому біля самої голови й з глузливим реготом розвіяв відрізане волосся по повітрю.

— Так буде краще! — сказав він, празникуючи свою перемогу. — Тепер ніхто вже не знатиме, що ти був колись запорожцем! Тягніть тепер його до стайні та всипте йому, скільки охота! Та глядіть мені: парьте так, щоб довіку не забув! А як не те, так самих попарю!

Рогозу поволокли до стайні, і почалося таке саме знущання, як і той раз. Коли ж його, ледве живого, привезли додому, Галя

боялася й розпитувати чоловіка про те, що було, щоб не вражати ще дужче його серця. Вона, ридаючи тільки, голубила його, щоб хоч якнебудь полегшити змучену душу ображеного, та намагалася якось гоїти його скривавлене, як шматок свіжого м'яса, тіло. Сердешна молодиця сама приймала муки не менші за чоловіка і за останній день так змарніла, що коли б батько встав з домовини, то вже не пізнав би своєї укоханої дитини.

Три дні Рогоза лежав, заплющивши очі, не озиваючись навіть до дружини, а в голові його стояла все одна думка:

— Смерть або управителеві, або мені! Неможливо жити, не обмивши такого знущання кров'ю.

VIII.

Однієї ночі, коли Демкові вже полегшало, Галя прокинулася від незвичайних згуків. Не знайшовши біля себе чоловіка, вона підвелася й почала придивлятися туди, звідкіля почувалися ті згуки, що морозом проняли її серце... Нарешті вона пізнала ті згуки — то її чоловік гострив на бруску ножа, а на кого гострив, про те вже не треба було питати.

Нечутно, мов кішка, підкралася Галя до чоловіка й ухопила його за руку:

— Демку, схаменися!... Що ти намислив?

З несподівання ніж випав з рук козака, і сам він затрусився, мов застуканий злодій.

— Я мушу його вбити! . . .

— Кого? Господь з тобою! . . . Схаменися, молю тебе!

— Управителя! Це він відрізав мені оселедця!

— Боронь тебе Боже, ріднесенький мій! Ти ж моє щастя! . . . Коханнячко моє пекуче! Занапастиш же ти себе та й мене з сином погубиш . . . Віджени від себе лукавого . . . перехрестися, то ж він, нечистий, тебе спокушає . . . Помолимся разом зо мною Милосердному, щоб він захистив твою душу . . .

— Що ж я маю діяти, Галю? Не можу я повернутися в тварюку, як оці кріпаки, і коритися катам. Несила мені й перетерпіти і подарувати управителеві ту образу, що він мені заподіяв. Нехай і мене після скарають смертю, та я таки йому вік збавлю!

— А про нас же, Демку, ти й забув? На кого ж ти нас покинеш?

— Не рви мого серця, дружинонько моя вірная! Коли б ти тільки зазирнула в мою душу, то знала б, яке там пекло . . . А все ж таки несила мені жити, не помстившись за ганьбу й знущання. Це залізо або йому, або мені в серце!

Галя вчепилася чоловікові в ту руку, у яку він знову взяв ніж, намагаючись його відібрати.

— Благаю тебе, Демку, коли вже тобі несила перетерпіти, то нащо ж тобі себе погубляти... Івась досі десь у плавні живе, бо харчі бере. Утечи до нього! Урятуєшся від цього життя, а там удвох, може, надумаєте, як і мене врятувати.

Галя говорила так тільки з метою відвернути чоловіка від гріха. Їй легше було розлучитися з ним навіки, ніж допустити його до загибелі; у душі ж вона почувала, що тепер, коли вони не мають уже ні худоби, ні грошей, нема куди Демкові взяти її, як немає чим і прогодуватись їм.

Ввесь останній час цієї ночи подружжя радилось, як і коли втекти Демкові. Врешті намислили вони, що найліпше йому підстерегти Івана й поїхати в плавню разом з ним.

— Як будуть темні ночі, — говорила Галя, заспокоївши свого чоловіка, — ти, серце, приїзди до мене. Подряпаєш з садочку в віконце, то я й почую, і хоч на хвилину ми з тобою будемо знову щасливі.

— Ох, горлице ж моя, що ж буде тут з тобою без мене?

— Що ж маємо робити? Я коритимусь у всьому... Може, якось житиму.

Другої ж ночи Рогоза переносив до пасіки всю батькову зброю, наробив до рушниці набоїв, набрав хліба, сала та дещо з одежі й почав підстерігати Івана. Щоночі він прощався з Галею, хрестив у колисці сина й покидав

захистний куток, у якому зазнав найбільшого щастя, і однієї ночи таки й не вернувся вже до хати.

Покинута чоловіком Галя стала кріпачкою. Вона у всьому корилася й робила все, щоб їй не наказували. Прикащик довго допитував її про чоловіка, Галя ж усе відмовлялася, ніби не знає, де він, — нарешті ж надумала сказати, що Демко помандрував за Дунай. У цій вигадці не було нічого неправдивого, і прикащик залишив свої допитування; та тільки це вийшло на гірше, бо після того він почав поглядати на Галю хижими очима й почав знову зачіпати її, маючи надію, що тепер, без чоловіка, вона буде лагіднішою й покірливішою до нього.

*

* *

Здибавшись уночі з Іваном, Демко похапцем розповів йому про свою пригоду й заміри. Козаки рішили взяти більшого човна, бо їздити через увесь лиман маленьким каюком було небезпечно через хвилю, і позносивши в човен зброю, деякі рибальські знаряддя й харчі, рушили в лиман.

Поки їхали лиманом, Іван розказав, що знайшов у плавні собі товариша Якова Люльку.

— Чудесний він козарлюга, — розказував Іван, — бурлакою жив собі біля Ненаситця на Дніпрі. Та кілька місяців тому й там знайшовся власник на нашу, запорозьку, землю: якийсь граф. Він загарбав у козаків усю худобу й майно, а самих повернув у кріпаків. Люльці, як от тобі, хотіли за непокірливість відрізати оселедця, та тільки в нього у халяві був ніж, так тим ножем він прикащика вбив на смерть, а трьох з челяді покалічив та, добігши до Дніпра, вскочив у човна й подавсь до Великого Лугу. Ми з ним збудували собі в плавні добрий курінь. Рибачимо собі, а рибу в Микитино возимо продавати. Хоч би й довіку так жити, то байдуже.

Поки почало благословлятися на світ, козаки переїхали лиман і протяглися трохи вгору Підпільною, а далі Балан повернув човна у вузеньку протоку. Та протока була дуже вихиляста, і човен довго крутився по ній. Він то виїздив ув озера, то знову поринав між очеретами, ховаючись там не тільки від людського ока, а навіть від світу сонця. Скрізь навкруги човна були такі нетри, що, мабуть, як і світ стоїть, по них не бувала нога людини.

Потроху плавня почала прокидатися. За всіх раніше обізвалися соловейки, слідом зацвірінькало інше дрібне співоче птацтво, далі застрекотіла червоно-синя рашка, а врешті вже пішов такий гомін від пташиної розмови

та співів, що козаки не чули, навіть, свого власного голосу.

Сонечко десь уже зійшло, але його промінь грав тільки на вершках дубів та високих яворів, до човна ж, через гущавину плавнів, він не досягав.

По озерах, що по них проїздили козаки, була така сила водяної птиці, що за нею майже не знати було води. Тут клекотіли своїми червоними дзьобами білі лебеді, гулко ляскали крилами по воді незґрабні баби, полоскалися поміж осокою, витягаючи з мулу собі їжу, дикі гуси, дикі ж качки, коли знімалися з води вгору, то своїми зґраями заступали світ сонця.

— Щеб пак тут не прожити козакові! — весело звернувся Іван до Демка.

— А як надійде зима?

— Та воно б байдуже й зимою, зробили б землянку з пічкою, а от тільки горе: хліба ніде добувати. Певно, що на зиму доведеться таки мандрувати на Дунай.

Очі обох козаків світилися веселим вогнем. Вони раділи з краси запорозького Великого Лугу. Навіть Рогоза почував себе тут щасливим, і тільки думи про тяжке становище Галі темними смугами краяли те світле й радісне почування.

Вже сонце було височенько, коли Балан привернув нарешті човна до берега та, вискочивши на землю, затяг його в очерет так, щоб

човна не можна було помітити ні з якого боку!

— Приїхали! — сказав він, забіраючи на плечі весла.

Рогоза забрав із човна свою зброю, і вони, поринаючи з головою у високій траві, пішли від берега у пущу плавні. Йти довелося недалеко, і за кількома кущами бузини виявився курінь, добре вкритий очеретом ще й з запоною, сплетеною з осоки, на дверях.

— Пугу, пугу! гукнув Іван по запорозькому звичаю ще здалеку.

Зачувши пугукання, назустріч козакам з куріня вийшов Яків Люлька. Це був літній козак з сивиною в вусах, невисокий на зріст, але крем'язної постаті з могутніми плечима й високими грудьми.

— Поїхав сам, а повернувсь удвох? — сказав він до Івана, привітно поглядаючи тим часом на Демка.

Рогоза зняв шапку.

— Прийміть, дядьку, до гурту.

— Що більше, то веселіше! — відповів Люлька й відхилив ширше заслону, запрошуючи ти Демка до куріня.

Іван розказав товаришеві про пригоди Рогози, і вони зразу ж почали радитись про те, як урятувати Галю з дитиною, але ні до якого певного краю в своїх міркуваннях не дійшли. Забрати її вночі й привезти в плавню було не трудно, але що було б далі? Набли-

жалася осінь — куди подітись тоді з немовлятком? Податися на Україну? Але ж і там скрізь було кріпацтво... Після скасування Запорожжя вже ніде неможливо було вільно прожити. Тільки одно надумали козаки: ловити якнайбільше риби та продавати її, щоб придбати грошей.

— Як будуть гроші, — говорив Люлька, — так тоді скоріше щось надумаємо.

Проте до Микитина їздити було далеко, а ближче не було де рибу продавати. Але козаки зуміли зарадити справі. Щоб переховувати рибу до продажу живою, вони поробили з лози великі кошелі та, втопивши їх у річку, щодня впускали туди свою здобич.

З харчів козакам потрібний був самий хліб та ще сіль, риби та дичини вони мали стільки, скільки душа бажала.

Через тиждень Рогоза поїхав до своєї хати по хліб. Виїхав він у полудень, щоб до захід сонця виплутатися з протоків та озер; на лиман же він виїхав аж увечері, коли вже почало смеркати.

Непомітною комашинкою човен козака пересунувся через широку просторінь лиману й наблизився до невеликого острова, що був недалеко вже від рідних осель. Рогоза привернув до цього острова, бо бачив, що по хатах ще денеде світилося, і люди не спали. Треба було перечекати, і він сів на березі під вербою.

Тут козака обступили згадки про недавнє минуле, бо це був той самий острів, що з нього два роки до того він уперше почув голос своєї Галі. Як воно недавно було те щастя і куди воно тепер поділося?

Козак нетерпляче дожидав, поки по всіх хатах погасне світло, і коли, нарешті, діждав того, то сів знову в човен і поплів до свого садочку.

У вулику на пасіці він знайшов і хліб, і пшоно й сіль, але всього йому було не досить: тепер, коли молодий козак був всього за декілька кроків від своєї дружини, він не мав сили піти звідсіль і знову стати диким лісови звірем, не пригорнувши її до свого серця й не упившись радощами кохання.

Здержуючи своє серце, що колотилось у грудях, мов пташка в сільці, Демко пішов до хати, тільки не так пішов, як ходять люди, а поплазував на череві, ховаючись поміж травою, мов ящур або полоз.

Доплазувавши до невеличкого віконця, що дивилося з хати в садок, козак ледве чутно пошкрябав по склу, і того непомітного шкрябання було вже досить, щоб Галя його почула.

Вже не одну ніч Галя спала, мов та пташка на гілочці, що все чує . . . Не один раз вона навіть виходила в пасіку подивитись, чи не спорожнився вулик? Чи не приїздив її милий! . . . І от тепер, почувши шкрябання по

склу, вона зразу вгадала своїм серцем, хто прибув. Зіскочивши з ліжка, вона схвильована не зразу навіть знайшла двері, щоб відчинити, але врешті таки знайшла... Ще мить, і два наболілі серця стукотіли одно коло одного . . . От Галине ліжко, а біля нього й колиска сина . . . Батько не може бачити свого сина, зате він чує його легкі подихи, доторкається до його тепленького тіла й обережно цілує його. Не бачить Демко й любих очей своєї дружини, але замість того він почуває її всією істотою й міцно стискує її в своїх обіймах . . .

Коротка літня ніч, і небагато часу дала вона для втіхи . . . Не зчулися закохані, як проспівали вже другі півні й прийшов час, щоб Демкові від'їздити.

— Демку, любий, лишися тут! . . . — прошепотіла Галя, не знімаючи своїх рук, що обвилися круг шиї чоловіка: — Скорися!

— Як скоритись? Цебто стати кріпаком? Та це, Галю, ти ножа встромила мені в серце.

Руки молодої жінки безсило рознялися, а з грудей вибилося тяжке зітхання. Вона не мала сили сказати чоловікові, що прикащик усе дужче чіпляється до неї, а за те, що вона не хоче в ним любитися, мордує її найтяжчою роботою. Вона не наважилася сказати й того, що боїться, аби він силою не примусив її стеряти свою честь.

— Ну, так іди . . . — сказала вона. — Не гайся! . . .

Демко перехристив колиску сина; хапаючись, ще раз поцілував дружину й зник за дверима, ховаючись у темряві ночи.

IX.

Вже тричі Рогоза відвідував Галю; сьогодні він їхав учетверте. Ніч цим разом була темна й вітряна. Лиман шумів піною від великих хвиль. Ті хвилі підкидали й били човен, як трісочку, немов силкуючись залити його й поховати в безодні; проте Демко не звертав на них найменшої уваги, а нап'явши паруса, розбивав сиві верхи хвиль своїм човном надвоє. Сьогодні він віз Галі радісну вістку і та вістка виповняла його душу щастям і рішучістю.

До Микитиного Рогу прийшла з Дунаю вістка про те, що за Бугом, понад Лиманами й біля Дунаю приймають козаків разом із жінками й дітьми та наділяють усіх землею. Через тиждень Люлька мав продати в Микитиному останню рибу й на зібрані за літо гроші купити дуба, щоб тим дубом плисти на Дунай усім товаришам, узявши й Галю з Миколкою. З цією то радісною вісткою й поспішався сьогодні Демко до Галі.

Приставши до берега й перебігши садок, він, як і вперше, підліз до Галиного віконця, пошкрябав по склу, і вона йому відчинила. Зараз після перших радощів побачення Демко розказав Галі про те, що за другим разом він забере її й повезе на Дунай, де буде їм вільне й спокійне життя.

Галя радісно почала його цілувати, далі ж, схопившись з ліжка, почала виймати з скрині всяке збіжжя.

— Що ти, що ти? — почав Демко її спиняти. — Не зараз їхати, а другим разом!

— Ні, не другим разом, Демку! — говорила Галя пошепки. — Сьогодні нас бери... зараз!

— Та ще ж немає в нас дуба. Ні на чому їхати.

— Байдуже! — говорила Галя, ледве зводячи дух з хвилювання. — Поки добудете дуба, я якось перебуду з вами в плавні!

Далі вона враз покинула свою роботу, знервовано припала до чоловіка й, тремтючи всім тілом, почала хутко говорити:

— Бери, бери мене, Демку, зараз, бо несила мені далі змагатися... Я досі тобі не говорила, щоб ще дужче не рвати тобі душу, тепер же слухай... З тієї доби, як ти втік, до мене почав залицятися прикащик. Він перестав було виганяти мене на панщину, а замість того часто навідувався до нашої хати,

заводячи речі про те, що коли ти мене покинув, так я вільна любитися з іншим, хоч би й з ним...

— А, гаспид!... — прохарчав Демко.

— Цить! — затулила Галя йому рота рукою. — Слухай далі. Коли я на його залицяння просила становити краще мене на панщину, і він побачив, що всі його заходи даремні, то почав мене страхати, ніби як ти невідомо куди подівся, так управитель владен звінчати мене з панським кріпаком. Далі він почав мене мордувати самою найважчою й брудною роботою та до того ще такою, щоб мені не можна було брати з собою Миколку. Сердешний хлопець, лишаючись у хаті по півдня без догляду, заходився тут криком, і коли б не ненька, то певно, що нашого Миколки вже не було б на світі... Що я натерпілася за ці два місяці, що я намучилася душею, то й не знаю вже, як ще та душа й держиться в моєму тілі та як ще б'ється в грудях серце!

Слухаючи дружину, Рогоза й лютував і разом плакав, переживаючи душею те, що пережила без нього Галя.

— Коли так, — сказав він нарешті, — то їдемо зараз!

Подружжя похапцем склалося. Демко взяв до рук сонного Миколку, а Галя взяла клунок з шматтям, і вони відчинили двері, щоб іти садком до човна... Та не вспів козак сту-

пити однією ногою за поріг, як дужі руки вхопили його впоперек тіла.

Незадоволена унада до Галі не давала прикащикові спати, і він уже не одну ніч тинявся попід вікнами її хати. Тинявся він і сьогодні... і врешті спостеріг, як Рогоза підкрадався до своєї хати й Галя йому відчинила. Радіючи, що можна помститись, прикащик побудив челядь і, привівши до Баланової хати з десяток дужих парубків, почав підстерігати біля дверей. Він чув навіть розмову подружжя, і як тільки Рогоза відчинив двері та ступнув з дитиною на руках за поріг, прикащик зразу вхопив його під силки.

У Рогози був у халяві чобота ніж, але в руках він держав дорогу ношу. Кинути ту ношу було неможливо, поки ж він успів передати хлопця до рук Галі, челядинці вхопили його за ноги й звалили на землю. У безсилому лютуванню й розпуці козак скреготів зубами й змагався, як звір, а проте через кілька хвилин нерівної боротьби був уже зв'язаний. Все те сталося так несподівано й хутко, що Галя ледве вспіла скрикнути, і стояла з дитиною на руках, мов скам'яніла.

— Так ось як він за Дунаєм! — глузував з молодої жінки прикащик. — Ось через що ти така недоторка! Ну, тепер уже годі вам, голуб'ята, буркотіти... Тепер уже я знаю, що з вами зроблю. Натішилися цю ніч, намилувалися... та тільки це вже востаннє!

Світом зв'язаного Рогозу, разом із Галею й дитиною, везли в економію до управителя на суд.

Почувши від прикащика, що Рогоза переховувався у плавні, управитель рішив, що з нього ніяким робом не зробиш уже кріпака й робітника, а придбаєш тільки клопоту. Через те він намислив віддати козака в пікінери.

У ті саме часи, по наказу князя Потьомкина, набірали з запорозьких бурлак три полки пікінерів, так що, віддавши туди Рогозу, управитель сподівався навіть запобігти ласки князя.

— Ну, що ж, — сказав управитель прикащикові, показуючи на Рогозу. — Цей гайдамака звик воювати, робити ж він не вміє й не хоче. Здамо його в пікінери . . . Можна сьогодні ж вирядити його в Самар до полковника. Та потавруйте його, щоб усякий знав, що він утікач.

Демко не відповідав і слова, бо розумів, що всяка балачка тут зайва. Нехай празникують кати його безголов'я, як знають. Милости він не попросить, але й пікінером не буде, а знов утече, й або загине, або врятує Галю.

— А їй що? — спитав прикащик, показуючи на Галю. — Треба й її покарати за те, що переховувала втікача й сама хотіла з ним утекти!

— Ну, на перший раз, — відповів управитель, дивлючись на Галю прихильно, — буде з неї двадцять різок.

— За віщо ж? — заплакала Галя. — Що я хотіла втекти з чоловіком, так на те ж я в церкві Божій присягалася скрізь бути з чоловіком, куди б він не пішов. Де ж у вас правда?

— Ну, ну . . . годі мене вчити, — гримнув управитель, — а то прибавлю!

З малих літ Галя не знала не то бійки, а навіть лайки. Її обхопив жах перед соромом і ганьбою катування, і в розпуці вона впала навколішки.

— Помилуйте! Не робіть мені такого безчестя!

— Ну, коли вона не хоче різок, — обізвався прикащик, — так замість того звеліть їй відрізати її косу!

— Косу? — ридаючи скрикнула Галя. — За віщо ж косу мені різати? Хіба я повія?

— Устань, Галю! — обізвався до дружини Рогоза. — Соромно кланятися катам! Не нам ганьба з того, що люті вороги знущаються з нас безборонних! Мордуй мене, кате; — гукнув він управителеві. — Дери з мене живого шкуру, та тільки лиши немічну, легкодуху жінку!

Не звик управитель чути такі речі від своїх кріпаків. Йому любо й звично було чути від них благання. Він любив, коли під-

владні йому люди припадали до ніг і, як покірливі пси, цілували їх. Таким покірливим він часто дарував їхні провини; гонорливі ж, запальні речі козака роздратували його.

— Жінці за покірливість дарую все . . . — голосно гукнув він. — Гайдамаку ж бийте, поки виб'єте з нього дух, тоді відлийте водою й знову . . . і так тричі. Якщо видержить та не помре, так тоді потавруйте його й везіть у пікінери, у Самар. Ти ж, красуню, — звернувся він до Галі — іди додому та глядн: якщо тільки твій чоловік утече з служби, так зараз же я тебе з кимсь звінчаю!

Галя ридала, як мала дитина, припадаючи до чоловіка й прощаючись з ним навіки. Нещасна молодиця не мала надії колись його побачити, бо в ті часи москалі служили, аж поки їх уб'ють або покалічать.

— Поблагослови сина . . . — над силу промовила вона, коли Демка вже вели до стайні.

— Нехай його Бог благословить! — відповів козак. — Мені ж зв'язано руки, і ніяк його перехрестити! А ти, Галю, не вдавай свого серця в розпуку та сподівайся: я прийду по тебе хоч з того світу.

Тут челядь відтягла молоду жінку від чоловіка, й її повезли додому. Рогозу ж почали катувати, як наказував управитель, а коли він не мав уже сили навіть держати голову, його винесли надвір і тут коновал наштиркав йому на правій руці своїми струментами лі-

теру «Б», що мала визначати московське слово «бродяга», і після того натер порізане місце порохом, щоб порази посиніли, і щоб їх знать було довіку. Далі Демкові обголили пів голови й тоді вже замкнули в комору, щоб там він вилежавсь, поки трохи погоїться спина.

X.

Два тижні дожидали Рогозу в плавні Яків Люлька та Іван Балан; на третім же тижні, не діждавши його, попливли дубом у Чорне море та до тихого Дунаю.

Тимчасом Рогозу забили в кайдани й повезли у Самар до полковника пікінерського полку. Козак знову побачив навкруги себе свідка своїх юнацьких герців — просторий степ; побачив і свідків своєї весільної подорожі — могили Близнюки... Та тільки сум наганяло тепер на нього все те: він у кайданах, він невольник, розлучений з усім, що миле його серцю. Він проклинав тепер і розлогі степи, і високі могили, і навіть блакитне небо за те, що вони нагадували йому про страчену волю.

Молодий козак тяжко карався тепер з того, що не послухав поради свого старшого брата Петра й не помандрував на Дунай разом із січовим товариством.

У Самарі з Рогози зняли кайдани й почали муштрувати його разом із іншими пікінерами.

З першого ж дня свого пробування в Самарі Рогоза почав обмірковувати, як би йому втекти. Хата, де містилися пікінери, стояла в дворі, і хоч на ніч на воротах того двору й ставав вартовий, а проте з другого боку хати вартового не було, і втекти через сад та городи до Самарі було зовсім нетрудно, на річці ж козак добре знав, де саме стояли човни.

Перебувши в місті тільки два дні й сховавши собі потроху хліба від снідання, обіду й вечері, Демко саме в півночі, коли всі в хаті поснули, виліз у вікно до саду та, перелізши через тин, пішов садами й городами до річки. Там він відшукав невеликого каючка й, перехопившись ним на той бік Самари, зник у дубовій пущі Миколаївського манастиря.

До світу він був у безпеці, бо поки пікінерів не вестимуть на муштру, ніхто не міг довідатись про його втечу; навпаки, ранком він сподівався погоні; Рогоза знав, що в Самарі стояв полк драгунів, і гадав, що саме вони й гнатимуться за ним кіньми. Неодмінно треба було кілька днів денебудь переховатися, поки погоня повернеться назад; та тільки — де переховатись, коли за пазухою всього три недоїдки з кислого московського хліба й ніде немає ніякого захисту?

— Певно, сам Бог показує мені шлях до порятунку! — сказав сам собі Рогоза. — Піду завтра, вклонюся батькові кошовому й проситиму переховати від погоні. Невже чоловік Божий не дасть захисту покривдженому?

Переночувавши під парканом, Рогоза як лише починався світ, пішов до знайомої вже келії кошового Пилипа Хведоровича й постукався.

Старий чернець відчинив двері й, здивований, поточився назад. У замордованому пікінері й рідний батько не пізнав би того бравого запорожця Рогозу, що торік брав тут шлюб! Очі йому глибоко позападали, ніс загострився, губи схудли й почорніли, а все обличчя було вкрите синяками від мордування.

Під впливом тяжких пригод Рогоза впав чернцеві до ніг.

— Пізнаєте мене, пан-отче! Я зять Дмитра Балана, вашого колишнього товариша. Торік я у вас у манастирі брав шлюб!

— Що ж тобі сталося, сину мій? — спитав упадливо чернець, придивляючись до козака й пригадуючи його.

Рогоза розказав усе: і те, як забили на смерть старого Балана, і те, як відібрали все його майно; як примушували до панщини самого Рогозу й Галю; як мордували його й, знущаючись, відрізали чуба, а врешті потаврували й віддали в пікінери.

— Кланяюся тобі, пан-отче, — закінчив Рогоза своє оповідання, — переховай мене кілька днів, поки погоня повернеться до Самари. За тебе на тім світі тесть мій Бога проситиме, і Він воздасть тобі за твоє добро!

— Кати... кати!... — хитаючи головою, промовив чернець. — Не дають нам спокійно віку дожити. Бог повелів обороняти правду. Переховав би я тебе, передягши в чернечу одежу, або в шпиталі з хворими братчиками, так небезпечно, бо на тобі тавро.

Через хвилину міркування він повеселішав: на вустах склалася задоволена ухмилка, а очі засвітилися яснішим промінням, і він повернувся йти з келії, сказавши:

— Ходи, козаче, за мною.

Чернець повів Рогозу через сад до лісу й там спинився біля одного товстого та гіллястого дуба.

— Переховаю тебе, сину, — сказав він, — від цих недолюдків так, як наші ченці переховувалися колись від татарів.

Придивившись уважно до дуба, він устромив гострий, залізний кінець своєї патериці в зовсім звичайну шкарубину на корі старого дуба, і та шкарубина зразу поширилася, роззявившись щілиною.

Заклавши тоді в щілину пучки обох рук, чернець відсунув великий шматок кори набік, і за корою виявилося велике дупло. Те дупло було таке широке й високе, що в ньому мож-

на було людині сидіти й стояти; угорі ж воно вужчало, сходячись до дірки від гнилого сука; через ту дірку й заходив у дупло світ.

— От бачиш, сину, які в нас є хати! От ти влізеш сюди та й зачинеш себе корою.

Чернець показав козакові планку, приироблену до кори з середини, щоб за неї братись, як зачинятись та відчинятись.

— Тут, — додав він, — не знайде тебе й сам дідько, а не те що драгуни!

Рогоза зразу ж хотів улізти в дупло, але чернець спинив його.

— Дарма, козаче: будеш там нудитись. Сиди собі біля дубу, а заховатись поспієш і тоді, як почуєш голоси. Сюди я тобі й снідати й обідати винесу, або пришлю з послушником. Наших не бійся: у нас і ченці й послушники всі свої братчики — не зрадять.

Рогоза поцілував ченця в руку, і той пішов до манастиря, сам же він сів під дубом, прислухаючись до цвірінькання пташок та гудіння бджіл з манастирської пасіки.

Не дуже довго просидів козак біля дубу, коли від Самари почулися голоси й тупотіння коней. Він зразу ж сховався в дупло й зачинився.

До манастиря підбігло десятеро драгунів із ротмістром. Той ротмістр пішов до ігумена та збив цілу бучу, кажучи, що в манастирі переховується десь утікач-пікінер.

— Що він тут, — гукав ротмістр, — то це певно так, бо від самого берегу Самари, де він покинув чужого човна, слід чоловіка на піску аж до самих ваших воріт.

Ігумен відповів, що такого втікача він не бачив, а що коли ротмістр має охоту шукати його в манастирі, то він одчинить йому всі келії й комори.

Годин зо три драгуни нишпорили по манастирю. Оглядали всі закутки, шпиталь і льохи, обдивлялися навіть по руках послушників, шукаючи на них тавра, та врешті, не знайшовши Рогози, посідали на коней і почали оглядати понавколо манастиря ліс. Рогоза чув, як повз того дуба, де він сидів, пробігали коні, але його захисток був цілком безпечний, і він не турбувався.

Скоро після того, як тупотіння коней потишилося й драгуни поїхали шукати Рогозу по полтавському шляху, чернець-кошовий, посміхаючись у свої сиві вуси, постукав у дуба патерицею та, випустивши Рогозу на волю, дав йому обід, що сам приніс у глечику.

— Куди ж, сину, звідсіля? — спитав він, коли Рогоза скінчив обід.

— Душа рветься, пан-отче, до товариства на Дунай, а звідтіля, взявши братів, як Господь допоможе, так знову повернуся до Базавлуку, рятувати жінку й дитину!

— Нелегка, сину мій, твоя справа... — сказав чернець у задумі. — Серце ж тобі

правду говорить: гріх був би, коли б ти сам вирятувався, а дружину покинув загибати. Молися Милосердному, то він тобі допоможе.

Три дні так прожив Рогоза біля таємного дуба, на четвертий же день ранком чернець-кошовий привів до нього осідланого коня й приніс убрання послушника.

— Одягай, сину, оце вбрання, — сказав він, — а на голову підкапок послушника; сідай на коня та й їдь собі до річки Бугу. Шляхи ти знаєш, бо походом під Бендери й під Килію, говориш, ходив. У тороках біля сідла харчів тобі на тиждень, а ось ще візьми трохи грошей. Як питатимуть, куди їдеш, говори, що ігумен послав тебе на Молдаву, до Мирнопоянського манастиря.

Зворушений добрістю ченця, Рогоза впав навколішки й з слізьми на очах почав цілувати його руки.

XI.

Багато пригод зазнав Рогоза, поки добився до Бугу. Було лихо йому й з безводдя й з безхліб'я; сумно було самому в степу й від хижих вовків, що великими табунами щоночі виходили з терників та байраків, шукаючи собі здобичі... Та все те переміг козак, і однієї ночі, нав'язавши коневі на копита перевесла, скручені з трави, щоб не чути було

тупотіння, він обминув по цей бік Бугу московський кордон і перебрів конем на той бік річки.

Не вспів його кінь ступити на турецький берег, як зза скель, що лізли берегом одна на одну, виникли темні постаті людей і вхопили його коня за повід.

— Стій, бо тут тобі й смерть! — почув Рогоза серед темряви ночі грізні поклики.

Він сподівався, що на турецькому боці річки його здибають турки, і не дуже злякався, коли його коня обступили люди, але дуже здивувався тому, що до нього гукали на рідній, української мові.

Придивившись до людей пильніше, він впізнав на них запорозьке вбрання й тоді догадався, що ті люди були Дунайці, цебто запорожці, що перейшли з Дніпра на Дунай.

— Пугу, пугу!... — скрикнув Рогоза по запорозькому. — Якого біса ви тут полохаєте людей?

— Дивіться! — почулися поміж запорожцями крики здивування. — Та це чернець, та ще, певно, з наших братчиків, бо пугукає!

Почали розпитуватись. Між запорожцями знайшлися такі, що знали Рогозу. Вони повели Демка до свого табору й розказали, що турецький султан довірив запорожцям держати кордони по всьому Бугові, а проте втікачів з України звелів пускати на турецьку сторону вільно; Рогоза ж розказав про свої

пригоди та про те, що їде на Дунай до брата Петра.

Поки велася розмова,запорожці нагодували Демка й поклали спати, уранці ж, провожаючи його, порадили простувати понад Бугом, від кордону до кордону, поки дійде аж до самого лиману.

— Тут скрізь наші по кордонах... — говорили вони. — Доїдеш до лиману безпечно, а на лимані наше товариство рибачить, так дасть тобі пораду, як добутись до Січи.

Щоб товаришеві безпечніш було в дорозі та щоб не затримали його денебудь турки, кордонний сотник, прощаючись, доручив йому білет з турецькою печаткою.

Їде Демко понад Бугом і серце йому радіє: скрізь озброєні запорожці кіньми грають, червоні штани козаків, мов той мак, по зеленому степу красуються, а на сотниках та хорунжих ще до того й жупани кармазинові — так очі в себе й беруть. Зброя у всіх сріблом та золотом сяє . . . Де в кого рушниці за плечима чорніють, а де в кого спис у руці гострим залізом виблискує. Чисто все так, як було й на Україні.

Аж заплакав Рогоза сльозами: так любо йому було після двох років пригнобленого життя побачити озброєне військо запорозьке, що, гарцюючи тут кіньми, держало на гострях своїх списів, разом з білими прапорцями, козацьку волю.

Переходячи від кордону до кордону, Рогоза доїхав до лиману й там справді здибав велику ватагу запорожців. Вони рибачили трьома військовими байдаками, закидаючи в лиман великі сіті. Демко знайшов тут чимало своїх товаришів, та, знаючи, що всяка прогаяна хвилина завдає нових мук Галі в її тяжкій неволі, він не хотів спинятися біля товариства й тільки спитав, як їхати до Січи.

— Їдь, товаришу, на Тилигул та Хаджібей до Вилкова, а там розпитаєш. У Вилкові наших багато.

Біля Тилигул та Хаджібею Рогоза побачив однокурінців, що будували собі хати. Чимало з братчиків уже поженилися й вихвалялися Демкові, що вільної землі по Буджаку скрізь багато, і турки не забороняють займати займища.

— От сюди я й приведу Галю . . . — мріяв козак. — Тут усе, як і в нас: лиман й степи, така сама Україна.

Через кілька днів Рогоза прибув до невеликого молдавського міста Вилково, що стояло на самому березі Дунаю, а в тому місті сидів полковник запорозького війська Свербиніс ізількома сотнями товариства, постачаючи звідсіля на Січ борошно, крупу й інші харчі.

Почувши від Демка про його пригоди, Свербиніс почав сміятись.

— А лиха мати вас там держала? Ото було б не відбиватись від товариства, а йти разом. Бач, який чернець з тебе бравий, навіть борода відростає.

— Та як би ж я голив її в дорозі? — виправдувався Рогоза .

— Ну, гаразд, так виходить, що запорозька соломаха смачніша за московську патоку?

— Бодай і ворогові не коштувати тієї патоки!

— Так от: якщо хочеш до Січи, так треба тобі їхати дубом. До Січи, братіку, конем немає ходу. Тут ще з десяток є таких саме втікачів, як і ти, так от мої хлопці везтимуть завтра до Січи борошно, то й вас усіх заберуть.

Другого дня великий байдак, навантажений борошном, виїхав Килійським гирлом Дунаю в Чорне море. Січ запорозька тоді ще була не на Дунайці, як в останні часи перед зруйнуванням її 1829 року, а біля Чатал на Сулинському гирлі; через те запорожцям доводилося об'їздити Чорним морем великий острів.

Хоч з нап'ятими вітрилами байдак і біг хутко, а всетаки в Сулинське гирло він повернув тільки надвечір.

Серце запорожців раділо, коли вони побачили по островах Дунаю таку саме плавню, як і у Великому Лузі на Дніпрі . . . Ті самі верби, дуби, осокорі, шелюги з червоної лози

та очерету. Так само ґерґотіли тут по озерах та протоках гуси, так само буркотіли горлиці, стрекотіли сороки й кували зозулі . . . Здавалося, що вже не було чого запорожцям більше бажати, і всі мало не плакали від щастя, почувши від Дунайців, що все це належить товариству, і тут всякому запорожцеві вільно й рибачити й полювати.

Ще більше зрадів Рогоза, коли на другий день байдак, звернувши з Дунаю в протоку, привернув до берега, і він побачив на острові тридцять вісім новеньких куренів, що підковою обступили майдан, так само як і в Січі на Підпільній: там же, де підкова зближалася кінцями, стояли: паланка, скарбниця та розпочата будовою церква.

Рогоза пішов понад протокою до Січи. Берегом стояло багато великих і малих човнів, і тут же запорожці працювали: хто лагодючи човна, а хто плетучи сіті. Козаки здивовано оглядали незвичайного гостя — ченця, не пізнаючи Рогози: він же не хотів ні до кого признаватись, поспішаючись до Платнирівського куріня, де мав надію здибати свого старшого брата Петра.

Петро Рогоза був років на десять старший за Демка. Він був далеко завзятішої вдачі, ніж Демко та менші брати. Завжди суворий і рішучий, з надзвичайною міццю, він був страховищем не тільки для татарів та турків, коли зустрічався з ними в бойовищах, — його

боялося й січове товариство. Боронь, Боже, було, коли хто скривдить товариша, або не по правді поділить здобич — уже Петро й тут... І досить йому було показати свого великого та, як довбня, важкого кулака на товстій, вкритій чорним волоссям, руці, щоб той, хто скривдив, не тільки згожувався ділитись по правді, а ще й свого додавав покривдженому, аби збутися лиха.

Уславився Петро Рогоза поміж товариством ще на Дніпрі, і підчас переходу на Дунай був обраний за осавула в тій частині війська, що мандрувала суходолом через Дике Поле.

Демко Рогоза, їдучи до брата, був неспокійний, бо знав, що Петро дуже гнівається на нього за те, що він покинув товариство, лишився на Запорожжі й одружився.

— Дивіться, чернець, чернець! — почув він від берега хлоп'ячий голос.

Той голос здавався Демкові дуже по знаку, і, глянувши на хлопця, він пізнав свого наймолодшого брата Василя. З Січи хлопець пішов за братом Петром зовсім малим, за останні ж два роки він добре виріс і склався на молодика.

— Васильку! — радісно скрикнув Демко.

Хлопець не зразу пізнав брата, і тільки згодом, добре придивившись, радісно кинувся йому на шию.

— Демку, Демку!... — гукнув він, обнімаючи брата. — Нащо ти пішов у ченці?

— Скажи краще, Василечку, — відповів Демко, — де брат Петро?

— Тут, Демку, . . . тут усі: і Петро і Гнат. Ходи сюди!

Хлопець потяг брата під кручу до води, і там Демко побачив Петра, що разом із середнім братом Гнатом конопатив дуба. Петро був у самих штанях без сорочки, щоб не попсувати її дьогтем, свої ж широкі, четверикові лантухи — штани він підкачав угору й прив'язав мотузком до очкура. Все його могутнє, волохате від волосся тіло було в усій своїй красі. В одній руці він держав на довгому держаку квач, а в другій кудель, і коли Василь гукнув братам, що їде Демко, Гнат, що був молодший за Демка, вибіг йому назустріч, Петро ж так і зустрів брата, не випускаючи з руки квача.

— Ото замість того, щоб одружитись, так пішов у ченці? Що ж, це діло добре: ліпше спасти душу в манастирі, аніж запровадити її в пекло через жіночу спокусу.

Демко зразу розказав, що він не тільки не чернець, а справді оженився й оселився на Базавлуку. Не потаїв він і того, яке лихо випало на його голову.

Оповідання Демка не викликало в Петра ніякого до брата співчуття, навпаки: слухаючи його, він неначе навіть радів з того, що брат зазнав лиха за те, що не послухав старшого брата, коли він, Петро, не радив йому

лишатись на Запорожжі й передрікав усе те лихо, що сталося.

— Чого хотів, того й добув, — сказав він врешті, коли Демко скінчив. — Нема на кого нарікати... Не будь зрадником та не покидай товариства!

— Брате! — скрикнув Демко, — не один же я лишився на Україні... Половина товариства лишилася там!

— Від того ж і лихо наше, що забули ми честь лицарську та тулимося до бабського боку. Тобі дівка миліша й дорожча була за матір-Січ — ну, так і живи, як знаєш!

— Бійся Бога, Петре! Чи не однієї ж ми матері діти? Я до тебе за порадою прийшов: дружина ж не люлька, жива душа... до того ж син у мене лишився на Базавлуку... Допоможи вирятувати їх обох з неволі.

— А який біс намовив тебе придбати собі ту пеню?

— Та годі бо про це, Петре, вже того не вернеш. Коли в тебе є хоч шматок людського серця, так ти пожалій мене. Глянь, що ті кати мені поробили!...

З останнім словом Демко зняв з голови свій підкапок і, відкинувши рукав, показав тавровану руку.

Побачивши на голові брата замість оселедця лише кілька, випадково не відрізаних, волосків, Петро Рогоза вип'яв на нього повні жаху очі.

— Де оселедець? — грізно гукнув він через хвилину.

— Це так з нас, запорожців знущаються: таврують нас, як волів, і на глум, привселюдно, відрізають нам оселедці.

— Хто саме відрізав? Говори! — ще голосніше гукнув Петро так, що, зачувши його вигуки, запорожці почали оточувати братів колом.

— Князівський управитель!

— Яку ж смерть ти йому заподіяв? — з погрозою спитав старший брат.

Демко соромивсь відмовити на це питання й винуватим голосом почав розказувати, як він лагодився зарізати управителя і як Галя не допустила його до того.

— Нікчемний бабій! — несамовито скрикнув Петро й так ударив квачем по дубові, що квач розтрощився на дрібні тріски.

Дуже боляче було Демкові почути від брата таку образу замість співчуття, так що він навіть поступивсь від нього назад.

— Так от яка в тебе, Петре, для брата порада! Ну, так братайся ж ти тут з болотяним дідьком, а я пошукаю між товариством таких, що дадуть мені пораду й поміч і без тебе!

З тим Демко хотів іти до Січи, але Петро, що розтрощивши квач, стояв до нього спиною, тепер враз обернувся до брата:

— Підожди! Коли ти подарував своє безчестя, так я не подарую такого знущання над козацькою честю! Той, хто відрізав тобі оселедця, умиється своєю кров'ю! Я поїду з тобою на Базавлук, щоб помститися за нашу честь.

Менші брати, Гнат та Василь, поважали й боялися Петра, мов рідного батька, і дуже зраділи, коли він згодився їхати з Демком. Вони почали розважати обох братів, щоб угамувати збентежені їхні душі, і нарешті Петро таки пом'якшав і навіть пожалів Демка. Покинувши роботу, він повів його до куріня, звелів скинути рясу та дав йому своє зайве запорозьке вбрання й зброю, а коли Демко передягся, повів його показувати Січ.

Надвечір, коли все товариство позбиралося до курінів вечеряти, Демкові припала ще одна велика радість: між козаками він побачив свого шуряка Івана та Якова Люльку, що, не дочекавшись його в плавні, прибули на Дунай дубом за два тижні до цього.

Того ж вечора троє старших братів Рогозяних і Балан з Люлькою вже радилися, як іти на Україну, щоб помститись за знущання над запорожцями й щоб озброєною рукою забрати Галю й Миколку.

Всяк з козаків висловлював свої думки: той радив їхати морем та Дніпром, інший кіньми, тим шляхом, що ним ішов Демко; тільки Петро не казав, якої він думки, а коли

його про те спитали, він сказав:

— Коли хочете, щоб я йшов з вами, то робіть те, що я казатиму, а я сам робитиму, як знаю.

Знаючи завзяття Петра, всі охоче згодилися обрати його за отамана й покластись на його досвід та метку вдачу.

XII.

На другий день по Січі пішла чутка, що з московської сторони прибув післанець від князя Потьомкина з тим, щоб умовляти запорожців повернутися на Україну.

Козаки хвилювалися. За два роки до Січі на Дунай прибуло чимало простих селян, що тікали з України під нелюдськими утисками кріпацтва, покидаючи там хто жінку, хто дівчину, хто батька й матір. Таких утікачів було на Січі під той час мало не стільки, скільки й певних запорожців, що вийшли з Дніпровської Січи із зброєю й деякими клейнодами, і хоч ті селяни на Дунаї одяглися в козацьке вбрання і носили при боці шаблі, а проте їх тягла до рідного краю непереможна нудьга за родинами. Не диво, що вістка про можливість вороття на Україну освітила душі втікачів надією на з'єднання з родинами при щастю долі, і вони нетерпляче дожидали того

часу, коли післанець прочитає листа Потьомкина.

Після обіду, справді, довбиш ударив у котли, скликаючи козаків на майдан. Товариство посунуло туди з курінів, мов комашня, а разом з іншими пішли туди й брати Рогозяни.

Коли брати вийшли на майдан, там уже стояла військова старшина й московський післанець, невідомий полковник.

У руці сивоусого кошового була срібна булава, а при боці виблискувала дорогими самоцвітами в золотих піхвах шабля. Ту шаблю, як сказав Демкові Петро, подарував першому кошовому, Андрію Бяху, турецький султан з тим, щоб вона переходила від кошового до кошового.

Позад кошового дужий запорожець держав волосатий бунчук. Військовий суддя держав свій пернач, писар каламар, біля довбиша були тулумбаси . . . Все було так, як і в Січі на Дніпрі, навіть клейноди були однакові.

Коли майдан був уже повний, кошовий уклонився на всі чотири боки й оголосив, що прибув післанець від відомого всім запорожцям князя Потьомкина, по прізвищу Грицька Нечоси, а з чим той післанець приїхав, так про те він скаже сам.

Після кошового почав говорити той полковник. Він повів розмову аж від часів Київських князів, доводючи, що українці й москалі одної матері діти; далі перейшов на те,

що й у князя й у цариці дуже болить серце за своїми, мовляв, «блудними дітьми», і вони закликають запорожців повернутись до рідного краю.

На доказ того, що він говорить правду, полковник прочитав листа, підписаного князем, а в тому листі, справді, було написано, що велика цариця, як рідна ненька, дарує запорожцям всі їхні провини, закликає повернутись до рідного краю й жити, де хто схоче.

Коли посланець скінчив, кошовий сказав йому голосно, щоб усі чули:

— У нас, милостивий пане, всі козаки вільні. Кого вабить до рідної України, нехай собі йде з вами. Ви ходіть собі вільно по куренях і умовляйте козаків, як хочете. Ми того не забороняємо. Хто з товариства піде на Україну та знайде собі долю, ми за того будемо радіти; хто не знайде долі, той знову до Січи повернеться, та ще з собою й інших приведе, так, що війську запорозькому шкоди з того не буде. Що ж до того, щоб повернутись нам усім військом, як князь пише, так про це ми порадимося з товариством завтра на раді, сьогодні ж обміркуємо цю справу поміж собою.

На тому рада й скінчилася до другого дня.

Надвечір полковник почав ходити по куренях та вмовляти козаків згоджуватися на пропозицію князя.

— Хто хоче повернутись на Україну, — додавав він у всякому куріні, — не дожидаючи, поки підніметься все військо, нехай бере в мене білет з печаттю, а з тими білетами хто б не йшов, вільно пропустять на кордоні.

Увесь вечір, мало не всю ніч, запорожці хвилювалися. У Січі стояв великий гомін. Всі купчилися, гомоніли, радилися й сперечалися. Часто промовці переходили від натовпу до натовпу. Часом декілька окремих куп товариства сполучалися в один великий натовп, що займав навіть пів майдану.

Бажання побачити рідний край примусило багатьох стати на тому, щоб згодитися на пропозицію князя, і ті, що згоджувалися, були не тільки з пізніших українських утікачів, а навіть і з давнього січового товариства.

— Яку землю дав нам султан? — гукнув в одному натовпі військовий старшина Бучинський. — Оці болота, що ні до чого нездатні? Яка це Січ, що з неї конем не можна виїхати через те, що скрізь вода? Де наші коні? Де наші степи? Які ми запорожці без коней? Рибалки ми тепер, а не запорожці!

— Там на Дніпрі вільні степи! — гукнув за ним Іван Губа. — Там святі Божі церкви, а тут навкруги самі бусурманські погані мечети!

Зачувши, що говорили Бучинський та Губа, Петро Рогоза зразу накрив обох промовців мокрим рядном.

— А ви ж чули в листі, щоб князь обіцяв повернути нам рідні степи? Чули ви, щоб він обіцяв нам наші стародавні запорозькі землі й вольності?

Бучинський і Губа замішалися.

— Хоч і не чули, а певно, що все те нам повернуть...

— Овва! А чому ж вони не повертають вольностей та земель тому товариству, що лишилося на Запорожжі? Я вам скажу чому: наші землі вельможі вже розмежували поміж себе, а товаришів наших підвернули під себе в кріпаки, та ось що з ними виробляють!...

Тут Петро зняв з голови Демка шапку, а далі заголив йому руку й показав синє тавро.

— Бачили, люди добрі, як відрізують нашим братчикам оселедці, щоб не було й згадки про запорожців? Чули ви коли-небудь таке, щоб людей таврували як худобу?

Великий натовп, що був навкруг Петра, захвилювався й загомонів з обурення.

— Отже глядіть!... — говорив далі Петро — буде так усім дурням, хто послухає брехунів Губу та Бучинського й повернеться на Україну! Не на те закликає нас князь, щоб повернути війську запорозькому його землі й вольності, а, мабуть, через те, що має на мислі турків воювати, так шаблі наші йому потрібні, а як скінчиться війна, так поголять нам чуби та повернуть у пікінери, або потаврують, як худобу, у кріпаки. Тоді, може, знову

схотіли б ви на Дунай, так шкода: чортового батька тоді султан кого-небудь з нас прийме.

Поки Петро скінчив, засоромлені Бучинський та Губа вже заховались у натовпі козаків і пішли геть.

Такі суперечки йшли по всіх курінях, по всіх купах запорожців, і щодалі йшов час, то все більш козацтво поверталося до думки, що ліпше бути вільними, хоч і в чужій стороні, аніж невольниками в своїй рідній.

На другий день після обіду знову загуділи тулумбаси, і козаки зібралися на майдан, як і вчора. Кошовий уклонився товариству й почав говорити до козаків про те, що в листі князя немає обіцянки, щоб запорожцям повернули їхні стародавні права й землі, а є тільки обіцянка подарувати провини; а що ніяких провин військо запорозьке не вчинило і навіть свої землі, кров'ю батьків политі, без змагання віддало, то нам, коли б повернулися ми на Україну, нема на що сподіватись.

Після кошового говорили дехто з старшини, а далі й прості козаки, і стільки тут довелося посланцеві Потьомкина вислухати докорів і за покривдження старої січової старшини: Кальнишевського, Глоби, Порохні й інших, і за поневолення тих з товариства, що лишилися на своїх землях, що він відразу стеряв надію на згоду війська повернутися на Україну . . . І, справді, коли кошовий сказав, щоб ті, хто за згоду виходити з Дунаю

всім військом, переходили в праву руку, ніхто не рушився з місця.

Коли всі нагомонілися, кошовий підняв булаву й, призвавши до спокою козаків, звернувся до полковника:

— От тепер ви самі чули, чого хоче військо запорозьке, а ми доручемо вам листа до князя й у тому листі напишемо, що коли хоче він, щоб ми всім військом повернулись у рідну сторону, то нехай раніш визволить з кріпацтва й неволі наших покривджених братів і поверне їм стародавні права та одвічні наші землі по давні границі: по Орель, Буг та Берду. Тоді й ми піднімемо свої клейноди та радо повернемося до рідного краю.

На тому й скінчилася рада. Увечері по Січі вже чути було музики, співи й регіт: козацтво гуляло, згадуючи січове життя на Підпільній.

Вже зовсім було темно, коли в паланку до післанця-полковника прийшло двоє козаків. То були Петро та Демко Рогозяні.

— А що вам, козаки? — спитав полковник.

— Прийшли по білети! — відповів Петро.

— Хочете на Україну?

— Та вже ж нікуди. Там у мене жінка й діти... — брехав Петро. — Якого дідька я буду тут бурлакувати. Оце мій брат, теж жонатий, та ще й третій брат є. Всі ми хочемо повернувся до рідного краю. Та й товаришів ще з собою підмовляємо. Ви, пане, дайте мені

білет на десятьох, та глядіть з печаткою, щоб ніхто до нас не чіплявся. Нехай вони щезнуть — оці болота та нетрі.

Полковник був радий, що як не все військо, то хоч окремі ватаги запорожців повернуться на Україну, і він покаже князеві, на скільки козаків видав білети.

— Так ви беріть кожний на десятьох козаків — сказав він, сідаючи писати білети — та підмовляйте йти з собою як найбільше товáришів.

— Як так, то й так! — відповів Петро.

Через кілька хвилин Петро, посміхаючись собі в вуса та ховаючи білети в кесет з тютюном, виходив від полковника.

XIII.

Через кілька днів троє братів Рогозяних: Петро, Демко й Гнат, а з ними разом Іван Балан та Яків Люлька прибули до Килії, щоб купити там коней. Біля них було ще п'ять січових товаришів, що їх Петро закликав з собою. Двоє з них: Гробар та Гайдабура мали жінок: один у Романкові, а другий у Нових Кайдаках, і хотіли привезти їх на Буджак так само, як Демко хотів перевезти Галю; останні ж троє: пристаркуватий і загартований у бойовищах та походах Гайдабура та двоє братів Пугачів пішли з Петром, щоб по-

грати кіньми по рідних степах, а як буде потрібно, то й у пригоді стати своєму побратимові Петрові.

Усі товариші були з грошима: Демко мав ті гроші, що взяв у Вилкові, продавши манастирського коня; Петро мав чималі гроші ще з Дніпра, з часів турецької війни; з останніх козаків теж дехто мав гроші від тих часів, інші ж заробили дещо з свого рибальства, продаючи рибу по Дунайських городах: Тульчі, Килії, Смаїлові, Браїлові і навіть Силістрії.

Прибувши у Килію, козаки купили собі десять добрих коней і озброєні, як годилося козакам, шаблями, чингалами й пистолями, виїхали з Килії тим саме шляхом, що ним їхав Демко до Бугу.

У всіх було вільно й радісно на серці. Пахощі Буджацьких степів виповнили душі козаків згадками про свої рідні запорозькі степи, і вони жваво вигравали кіньми. Петро ж, занудьгувавши за два роки за гарцем, так крутив тепер свого коня й кидав його в усі боки, пригадуючи всі витівки запорозького герця, що сердешний кінь його, хоч і був дужчий за коней інших товаришів, тільки хекав та хропів.

Через тиждень походу козаки вже перейшли Буг на Овечому броді й прибули просто до московського кордонного ротмістра. Той мав уже наказ від Потьомкина пропускати

всіх запрожців на руську сторону й, прочитавши білет, що показав йому Петро, почав говорити приязно:

— Мабуть, жінки у вас є на Україні, що ви вертаєтесь, а коли б не жінки, то, мабуть, чортового батька вас тут би й побачили.

— Та звісно, пане ротмістре, — відповів Петро: бабське коліно, хоч воно й нікчемне та плаксиве, а все ж без нього якось моторошно. Таке воно проклятуще, що й до нього вабить і від нього вадить. От і вам тут, пане ротмістре, без жінки, мабуть, не з медом живеться.

— Погано, що й казать . . . Ну, їдьте собі з Богом далі, — от вам ваш білет.

Рушивши від Бугу, запорожці пішли на схід сонця рідними степами на Інгул, Інгулець та Жовті Води, прямуючи до Дніпра на Романково, щоб забрати там родину Гробаря.

Де-не-де по колишньому Дикому Полю тепер уже будувалися панські оселі, по степових кряжах між травою вже визначалися колії шляхів і на тих шляхах козаки кілька разів перестрівали великі валки переселенців з дітьми й усяким збіжжям. То все були кріпаки: пани скуповували їх по Україні й Московщині та, як гурти худоби, переганяли на подаровні їм степи Дикого Поля.

Петро дуже ворожо поглядав на панські будівлі й на переселенців:

— Ач, як засмітили вражі пани наше Дике Поле! Коли б моя воля, так я з одним полком запорожців вичистив би його знову. Усі оті будівлі зникли б так, мов їх корова язиком злизала.

Невеселі думки сповивали чола й останніх запорожців: вони наочно бачили, що їхні одвічні землі беруть у цупкі пазурі нові володарі й що не може бути вже надії на те, щоб ці землі знову їм повернули, як сподівалися того багато дехто з запорожців.

На п'ятий день ходу від Бугу козаки побачили з високої гори широкий, блискучий Дніпро й біля нього під горою — Романково.

Село Романково, як і інші села вище Дніпрових порогів, як от Тритузне, Карнаухівка, Таромське, Кам'янка (лівобічна), обидва Кодаки й Чаплі, побудувалися ще за часів Старої Січи й належали до запорозького підданства; після ж зруйнування Нової Січи, вони дуже побільшали, бо по них оселилося чимало січового товариства. Великому зросту цих сіл сприяло ще те, що вони малися на російських картах, і через те їх не віддали панам, а записали в казенні села.

Проте й на ці села скоро набігло лихо: мало не всіх парубків та й з жонатих, хто був молодший, побрали в пікінери. Це лихо примусило й Гробаря, коли його взяли в пікінери, втекти на Дунай.

Біля хати Гробаря, до якої заїхали запорожці, скоро зібралося мало не все Романково, дивуючись на козаків, бо при зброї їх тут не бачили вже два роки. Дехто з селян пізнали серед дунайців своїх товаришів, порозбірали їх по своїх хатах на гостювання. До тих хат сходилися люди, і розпитуванням про життя на Дунаї не було кінця краю.

Тільки Петро та Демко Рогозяні не гостювали ні в кого. Демко, з доручення брата, продавав усіх коней, що на них прибули козаки, а Петро купував великого дуба, найбільшого в цілому Романкові, щоб ним плисти Дніпром повз пороги до Базавлуку та, забравши там Галю, вертатись тим дубом на Дунай через Чорне море. Так надумав Петро, хоч і досі нікому своїх думок не виявляв.

Поки брати клопоталися по справах, молоді козаки Гнат Рогоза та Іван Балан, що підчас походу вже вспіли побрататись, зачувши на околиці міста дівочі співи, пішли туди. Вбрані у червоні запорозькі жупани, з шаблями при боці й шапками набакир, молоді козаки почали залицятися «на вулиці» до дівчат, закручуючи свої, ще дуже невеликі, вуси на заздрість та безголов'я Романківським парубкам, що побоювалися за своїх дівчат.

Дівчата тулилися одна до одної, немов захищаючись від чарів запорожців, а самі тим часом запускали їм очима таких бісиків, що, здається, й мертвого привабили б до себе.

Після співів усі почали грати у гори-дуба. Пристали до того й молоді запорожці.

Зразу довелося горіти Гнатові. Оглянувся він, аж у задній парі стоїть чорнява, прехороша дівчина, заквітчана червоним маком. Гнат зустрівся з нею очима.

— Будеш ти зо мною в парі! — сказав він собі, і як уже та дівчина не викручувалася, як не ухилялася від нього, а врешті таки опинилася в його обіймах.

До того часу Гнат, зростаючи з малих літ на Січі, тільки один раз і бачив дівчину, як ішов за військом з Дніпра на Дунай, та й то тому вже минуло два роки; через те не дивно, що гнучкий та м'ягкий дівочий стан, затріпотівши в його обіймах, мов жаром обпалив усю його молоду істоту. Тільки зважаючи на прохання засоромленої дівчини, він випустив її з обіймів і, взявши за руку, повів до гурту.

Йдучи поруч з дівчиною, він пильно розглядав її. Розглядав шию, що визирала зпоміж разків намиста, і білу, гаптовану шовком сорочку, що ворушилася від хвилювання дівочих грудей, і смугляве, хороше обличчя, що від погляду козака палахнуло жаром і скидалося на той мак, що був устромлений у її волосся, і карі оченята, що вона соромливо ховала за рясними віями.

— Як тебе, дівчино, звати? — спитав Гнат, коли вони стали у парі.

— Настею.

— А чия ти?

— Батькова та материна! — жартуючи, відповіла дівчина й весело глянула йому ввічі . . .

І що вже то був за погляд! З того погляду козак навіть забув, про що хотів далі питати.

— Чому ж ви не біжите? — гукали їм з усіх боків.

Вони побігли. Парубок, що тепер горів, хотів ухопити Настю й навіть доторкнувся до неї, та Гнат перечепив його ногою, і той упав, Гнат же знову вхопив дівчину.

Той парубок був завзятий і, скочивши на ноги, наскочив на Гната.

— Ти якого біса перечіпаєшся? Пусти дівчину, я її вловив!

— У моїх вона руках, так я й уловив — відповів Гнат. — Не віддам, хоч ти тут розсядься!

— Пусти бісів паливодо! Вона моя дівчина . . . Бо, як не пустиш, так я не подивлюся, що в тебе шабля при боці.

Парубок був закоханий у Настю й не хотів відступитися від дівчини, що так йому вподобалась. Зчинився бешкет. Парубок віднімав Настю й мняв Гнатові руки, та не помагало. Дівчина почала плакати, інші парубки заступилися за свого товариша, ґвалтуючи, що запорожець не по правді перечепив парубка. Вони обступили вже Гната та Івана цілим натовпом, погрожуючи кулаками.

— Хто доторкнеться, зарубаю!... — гукнув Гнат, зовсім не розуміючи, що робить. — Моя дівчина!... Не віддам нікому!

Невідомо, чим би скінчився той бешкет, коли б зза тину не вийшов Петро.

Побачивши, що Гнат держить дівчину так цупко, мов кіт мишеня, він так і палахнув з пересердя.

— Ти що тут коїш, лобуряко? Бешкет зчинив, неначе й справді запорожець! Ще на губах молоко не обсохло, а вже в гречку стрибаєш! Чи не київ схотілося?

Суворий погляд брата зразу вибив чад із голови Гната. Руки його рознялися, дівчина вирвалася й побігла до своєї хати, а парубки відійшли далі від велетенської й суворої постаті завзятого січовика.

— Ходи, бісів сину, зо мною до дуба, я тебе повчу, як з дівками женихатися!

З тим Петро повернувся йти у берег, до Дніпра, а слідом за ним мовчки пішли й Гнат з Іваном.

*

* *

Ранком другого дня запорожці, забравши на дуба жінку й дітей Гробаря, рушили дубом униз по Дніпру.

Гнат сидів невеселий, замислений.

— Невже ж то, — думав він, — увесь вік мені прожити бурлакою, як брат Петро? Навіщо ж тая воля, що в Січі, коли вона гірша за неволю? Тутешні парубки хоч не в кармазинах ходять і без шабель, так зате вони кохаються з дівчатами, живуть серцем . . . щастя кохання знають. Нащо ж і жити на світі, як не знати того щастя?

Він виявив свої думки Іванові, і той згодився з ним.

— Бог з ним, з січовим життям . . . — говорив Іван — яка там утіха? . . . Тільки що пити . . . На Буджаку можна й так прожити вільно біля землі. Візьму я оце разом з Галею ще Ївгу . . . Чогось мені без неї сумно та журно. Одружуся з нею та й будемо жити на Буджаку поруч з Демком.

В ту хвилину дуб пропливав повз високу скелю біля Романкова. Дивиться Гнат, аж на скелі Настя з відрами стоїть та білою хусточкою слізоньки втирає, а далі, як угляділа його на дубі, та й ну хусточкою в повітрі махати.

— Прощай, прощай, бравий козаче! — вимовляла та хусточка. — Недовго судилося нам з тобою впарі бути.

Скочив Гнат на чердак дубу, зняв шапку та й ну махати нею.

— Прощай, прощай, дівчинонько! Як живий буду, то по тебе прибуду!

Далеко вже дуб від Романкова. На рожевій від проміння ранкового сонця пелені Дніпра він здається дрібною комашкою, а дівчина все ще стоїть на скелі й дивиться вслід тому, хто так несподівано збаламутив її молоде, дівоче серце.

XIV.

Недовго пливли козаки. Тільки сидячи в дубі, поснідали та пообідали, аж тут уже й Нові Кайдаки, де жила дружина Гайдабури.

За часів Нової Січи в Нових Кайдаках була збудована добра запорозька фортеця, після ж скасування Січи Нові Кайдаки зразу були повернуті на повітове місто нової Новоросійської ґубернії, а городничим міста було призначено полковника Шостака.

Коли запорожці прибули до Кайдаків, там будувалося чимало нових казенних будинків, стіни ж фортеці руйнувалися.

Наказавши Гайдабурі, щоб до ночи був із своєю родиною на дубі, Петро з товаришами пішов обдивлятись по місті та купити як найбільше харчів, щоб уже вистачило їх на всю далеку дорогу.

Тільки вспіли запорожці піднятись нагору до церкви, де був базар та крамниці, як їх оточили з усіх боків кайдачани й сунулися за ними слідом, дивуючись, звідкіля взялися ко-

заки, коли вже два роки було заборонено запорожцям не тільки носити зброю, а навіть одежу, і звати себе запорожцями.

Чимало й тут знайшлося товаришів і, навіть, приятелів наших дунайців. Розпитуванням про життя на Дунаї й тут, як у Романкові, не було кінця краю, і козакам зовсім не давали ходу.

Тільки простяглися було наші козаки до однієї перекупки, з рундуку якої на них приємно дивилися оселедці, тараня й чехоня, як їм перепинив шлях поліцай у білих, вузьких, як дудки, штанях, синьому каптані з шаблею при боці. Знать було, що то не простий поліцай, бо позад нього йшло ще двоє городовиків.

— А стійте, лишень, — сказав він, ставши проти Петра, — що ви за люди?

— Хіба не пізнали? — відповів Петро. — Ми ж запорожці!

— Які такі запорожці?—почав гримати поліцай: — немає тепер запорожців! Мабуть, розбішаки якісь або втікачі! Як насмілилися шаблі чіпляти?

— Запорожцям бути без шабель не годиться! Ми не тутешні запорожці, а вільні, — зза Дунаю!

— Цить, цить! — замахав на Петра руками поліцай. — Ходіть усі за мною до городничого.

Петрові це не подобалося; проте, маючи в кишені білет з печаттю післанця князя Потьомкина, пішов з товаришами за поліцаєм.

Кодацький городничий Шостак був уже підстаркуватий і гладкий чоловік. На своєму віку він уже послужив чимало в війську й тепер у чині полковника відпочивав на посаді городничого. Коли до нього привели запорожців, він, після смачного обіду й доброї пляшки горілки, вже виспавсь і тепер сидів у халаті, смокчучи люльку на довгому чубуці.

Коли поліцай відрапортував йому, що привів таких запорожців, які втекли на Дунай, він вип'яв на козаків свої здивовані очі й почав гримати.

— Оце добре вскочили ви до моїх рук! Як же це ви сміли тікати до бусурманів? Ось я зараз усіх вас голубчиків у колодки!

— Підождіть, пане полковнику! . . . Не хапайтеся! — сказав Петро. — Те вже давно цариця нам подарувала, а світліший князь уже аж двічі засилав до нас післанців намовляти, щоб верталися назад. Він і землі нам і вільне життя обіцяє. От на те нам від полковника, князівського післанця, і білет дано, щоб нам ніде ніякої перешкоди не чинили! . . .

Прочитавши білет, городничий почав неймовірно розглядати його з усіх боків і навіть проти вікна на світ.

— Не чув я про такі білети нічого . . . — сказав він згодом, — і наказу такого в мене

немає. Чи не самі ви, голубчики, цей білет написали? Певно, що воно так і буде.

— Іванов! — звернувся він далі до старшого поліцая: — Який у нас наказ про запорожців?

— Наказ світлішого князя від 1776 року, щоб усіх, які знайдуться не панські, запорожців віддавати в пікінери.

— Чули? — гукнув городничий. — Признавайтеся мені зараз: хто з вас панський, а хто казенний?

— Та які ж там у Туреччині пани? - обізвався Петро. — Чудні ви, пане! Ви гадаєте, що й там князі та ґрафи?... Там паші,мурзаки та беї.

— Це ми все розберемо: хто ви й відкіля. Перш за все, я ваш білет пошлю до губернського правленія в Кременчук, щоб там роздивилися, чи він певний.

— А скільки ж то мине часу? — спитав Петро.

— А місяців зо три мине...

— А як же ми будемо без білета?

— У в'язниці вам все одно він непотрібний!

Тепер і Петро зрозумів, що справа виходить на зле: що може доведеться шаблями та чингалами собі до дуба стежку прокладати. Проте раніш, ніж проливати кров, він удався до хитрощів. Почувши, що дехто з товариства почав сперечатися з городничим, доводячи,

що запорожці вільні люди, він зразу спинив їх і повів розмову сам:

— Ви пробачте нам, пане полковнику. Як ми третій рік уже не бували тут, то й не знаємо, що тут діялося й як воно є. От, будь ласка, скажіть, як воно сталося, що запорожці були вільні, як от приміром ви, пане, а тепер ви питаєте, чи немає поміж нами панських?

— Бачу, що в тебе в голові горобці літають. Не дурно ж вона, як вінницький казан, завбільшки. Було колись ваше, та минулося, а тепер усі запорожці, що по панських землях сидять, так то панські кріпаки, а таких, що вештаються по селах, як от ви, забирають у пікінери на царську службу. От що!

— Так виходить, пане, так, що як хто запорожець, так або роби в пана, або служи цариці?

— Нарешті таки збагнув! Так же воно й є!

— Так про що ж ви, пане полковнику, ґурбуєтесь? Адже ж ми з тим і прибули сюди з Дунаю, щоб у пікінерах цариці служити!

Городничий глянув на Петра здивовано, а товариші того ледве не скрикнули з обурення, та таки вдержалися, зрозумівши, що Петро хоче обморочити городничого.

— Як? Самі, охотою йдете? — спитав Шостак.

— Та вже ж не як! Запорожцеві що? Звісно, або гуляти або воювати . . . Гульня нам

за два роки просто остогидла, а воювати так аж руки сверблять . . . От ви, пане полковнику, і напишіть, значить, до губернського правління, щоб нас прийняли в пікінери, а ми поки що на прощання погуляємо!

— Так ви б же так зразу й говорили, що приїхали служити пікінерами, а то почали верзти нісенитницю про якесь вільне життя. У пікінери я можу вас і без губернського правленія віддати . . . на те в мене наказ є. Якщо так по добрій волі йдете, то йдіть з Богом догуляйте, а завтра я й виряжу вас у Самар.

— От спасибі, що недовго тут держатимете . . . — сказав Петро. — Коли б скоріше до війська, бо воювати притьмом хочеться!

Уклонившись городничому, Петро махнув рукою товаришам:

— Ну, панове, ходімте та вдаримо сьогодні ще лихом об землю!

— Тільки глядіть бешкету не чиніть, — гукнув услід козакам городничий і почав розпитувати підручного про інші справи в місті.

Петро справді повів товаришів знову на базар та завів до шинку, на берег же до дубу нікого й не пустив іти, щоб поліцаї не вистежили, що в запорожців стоїть дуб напоготові. Тільки коли вже смеркло, козаки пішли на берег і, діждавши Гайдабуру з його жінкою, після третіх півнів відіпхнули дуба на воду й попливли вниз за водою.

На сході небо почало біліти. Зірки зблідли, стеряли свої яскраві проміння й одна по одній зникли з очей козаків. Темний, як ніч, Дніпро почав на сході вкриватись спершу срібним, а далі срібно-рожевим килимом. Кайдаки міцно спали, як і та воля, що її приспали тут пани городничі.

Демко Рогоза, що був підчас усієї подорожі дуже сумний і небалакучий, нарікав щодня на те, що брат Петро не поспішає, тепер повеселішав, радіючи, як з того, що так щасливо вони уникнули в Кайдаках пригоди, так і з того, що до Базавлуку тепер було вже недалеко, і він скоро побачить свою Галю, пригорне її до серця, приголубить, заспокоїть після нелюдського життя, тяжких образ та мук і повезе разом з любим сином на вільне життя, до лиманів, під захист нової Задунайської запорозької Січи.

— Добре викрутилися, — обізвався під той час Петро, — та тільки що будемо робити без харчів? За тими поліцаями не довелося навіть, хліба купити.

Всі сиділи стомлені й невеселі.

Саме тут на білуватому обрії неба виник з темної пелени Дніпра Манастирський острів, і проти нього над скелями Дніпра визначилася біленька хатина старого Глоби. Глянувши на той зимовник, Демко пригадав, що в старого запорожця чимало у млині робітників, а

де багато людей, там повинно бути й багато харчів.

— Не журися, Петре, — обізвався він. — Підвернеш дуба до Глобиного млина, так будуть у нас і харчі.

XV.

Коли трохи розвиднілося, дуб пробігав уже повз Половицю. Не більше як два роки минуло з того часу, коли Демко був тут з покійним тестем, а вже які помітні сталися тут одміни.

Запорозьких зимовників понад Половицею вже не було, а натомість по долині будувалися великі будинки. У праву ж руку від хати Глоби, поміж скелями та по камінняx будувалася ціла слобода.

Дуб наближався вже до протоки між Манастирським островом та млином Глоби. Чарівне було це місце за часів Запорожжя: не то, що тепер, коли всю голову острову побили на камінь та продали на брук Катеринославських вулиць та на будівлю мосту через Дніпро. Та голова була дуже висока й скидалася на велике замчище. З правого боку протоки, вище млина Глоби, теж випиналися над водою такі високі скелі, що до верху їх і з рушниці б не досягнути. І от ті височенні скелясті гори, уквітчані кучерявими дубами,

мов вартові, стояли по обидва боки протоки, зазираючи в її прозірні води.

Всі подорожні, захоплені красою берегів, з напруженням дивилися, як їхній дуб сунувсь у протоку, мов у темну пащу звіря.

— А ну, ти, вчений! — зненацька гукнув Петро до Демка. — Прочитай лише, що то на тих дошках написано!

Демко тільки тепер, коли брат звернув його увагу, помітив, що й на острові й на березі стояли стовпи, а на стовпах були поприбивані дошки. Придивившись у бік острову, Демко голосно прочитав:

— Острів князя Прозоровського!

Перевівши ж очі на берег, додав:

— Власність світлішого князя Потьомкина!

— Бодай би тобі заціпило з твоєю наукою! — знервовано гукнув Петро і плюнув набік з пересердя.

— Та це ж Глобин сад, і млин, і хата! — загукали всі. — Ми ж усі знаємо, що тут усяку рослину Глоба садив власними руками!

— Ще й досі не розумієте? — сердито буркнув Петро. — Ще й пан Шостак не навчив вас розуму! Було все Глобине, а тепер виходить, що й усе те, що придбав Глоба, і сам він стали власністю світлішого!

Смутні стали козаки й відвели очі від скель, неначе ті скелі вже нелюбі їм стали. . . А велика бистря Дніпрової протоки, неначе

навмисне, щоб не завдавати козацькому серцю жалю, так підхопила дуба, що козаки й не зчулися, як промайнули повз млин, що своїм великим колесом розкидав під скелями по повітрю цілі пасма блискучих бризок.

Вже далеченько від млина пристав Петро дубом до берега й разом з Демком та кількома товаришами пішов до Глоби.

Хоч було ще дуже рано, а проте козаки здибали старого уже в млині. Він саме давав розпорядок, чиє зерно засипати та кому з робітників що робити.

Побачивши перед собою озброєних запорожців, Глоба здивовано й радісно гукнув:

— Пугу, пугу! Звідкіля вас Господь приніс? Чи по волі, чи по неволі?

— Добрі молодці все по волі ходять! — відповів за всіх Петро, чемно вклонившись старому. — Зарадьте, діду, нашому лихові: дайте нам на тиждень харчів.

Петро розповів про те, звідкіля й куди мандрували запорожці і через що опинилися без харчів, Демко ж розказав про свою лиху годину й про смерть тестя.

— Покарав, покарав нас Господь... — кілька разів говорив Глоба, слухаючи оповідання братів. Коли ж вони скінчили, він, похиливши зажурену голову, додав:

— Його свята воля... От і моїх сусідів, що понад Половицею жили, покривдили: всі зимовники їхні поруйнували, землю повіді-

брали, а їм звеліли на каміннях хати будувати.

— А ви ж, діду, як? — спитав Петро. — Отже ми на скелі бачили дошку з написом про те, що ця земля вже не ваша, а князівська . . .

— Дошка справді там маячить, — відповів Глоба, та тільки мене ще ніхто не зачіпав. Був тут у мене сам світліший . . . Сади мої дуже йому подобалися, і наказав він усім, щоб мене до смерти ніхто не смів чіпати.

Очі Петра засвітилися недобрим вогнем, а брови міцно збіглися докупи.

— Це, певно, через те вам така вийшла милость, що ви до смерти ще побільшите вашою працею сади для князя.

На виду старого запорожця зовсім непомітно було того запалу, що був у Рогози; навпаки, в очах його був тихий спокій і покірливість.

— Мені однаково, сину! — сказав він. — Не для себе працював я, а для людей. Божої рослини князь не з'їсть, а як помре, то з собою не візьме . . . Хоч так, хоч сяк, а мої садочки людям на користь підуть . . .

Погомонівши ще деякий час, Глоба покликав усіх гостей до своєї хати снідати, а після того дав козакам цілий бурдюг сала, два лантухи пшона, кілька сот тарані, пудів зо два хліба, а овочів та всякої городини стільки, скільки козаки спромоглися взяти.

Далі старий запорожець провів гостей до дуба й почав з усіма прощатись.

— Дай вам, Боже, діти, щасливо на Дунай повернутись і вільними віку дожити... Очеретові старому, моєму побратимові, уклоніться низенько... Вже ж мені на цім світі з ним не бачитись...

Не вдержав старий запорожець непроханої сльози, і покотилася вона гаряча на його сиву бороду...

Вдарили козаки веслами у воду — відскочив дуб від берега, і понесли його прудкі хвилі вниз до порогів, лишивши старого запорожця на березі самого з його старістю й сумними думами.

За хвилину Манастирський острів лишився вже позаду козаків, і дуб вибіг до зимовника запорожця Мандрики. Проти того зимовника простягся великий, вкритий лісом, острів Становий, а на ньому знову маячила чорна дошка з написом.

— Не читай... хай йому абищо! — сказав Петро братові, але той уже вспів очима прочитати:

— Острів князя Воронцова...

З Мандриківської протоки дуб вибіг у широкий Дніпро й прямував до Лоцманської Кам'янки. На чердаку дуба, поклавши руку на стерно й розправивши свою могутню постать, стояв Петро Рогоза. Сорочка на ньому була розхрістана, показуючи засмалені сон-

цем груди, руки напружені від кермування стерном, ноги широко розставлені,щоб хвиля, надавивши на стерно, не звалила стернаря геть з чердаку. Скинута з голови шапка лежала долі, а довгий оселедець вільно маяв у повітрі; запорожець-велетень направляв дуба просто на скелю, що високою баштою стреміла з води.

— Куди ж ти держиш дуба на скелю? — збентежено скрикнули Гнат та Іван, що сиділи на передньому чердаку.—Дуба розіб'єш!—

— Повчить свого батька, а не мене! . . . — відповів суворо Петро й трохи згодом, додав:

— Послухати хочу, яка сьогодні буде година — чи безпечно йти в пороги.

З усіх козаків, що зараз їхали, тільки четверо, а саме: Петро, Люлька, Пугач та старий Гайдабура знали пороги, решта ж хоч і проїздили порогами, а проте кермувати дубом крізь пороги не вміли, бо не знали добре ні камінів та скель, ні звичаїв усякої течії й усякої лави порогів.

— Як то так: послухати, яка буде година? — здивовано питали молоді козаки.

— Буду я говорити блазням . . . — пробубонів Петро. — Хіба з вас будуть козаки?

— Ба ні, сину! — обізвався до Петра Гайдабура: — так не годиться! Що з кого буде, про те Господь святий відає, а ми повинні молодь навчати, бо перед Богом за неї одвіт давати, мов би за дітей своїх.

І, звернувшись до молодих козаків, старий запорожець сказав:

— Тут, діти, щоб ви знали, вода так об скелю б'є, що аж грає музикою, а як коли, то гуде, або голосить. Через те ця скеля й зветься Музичною. От як грає вона, наче музика, — то добра година буде, а як гуде або глосить, так хто б поплив у пороги, то годував би своїм тілом раків, от що.

Саме тут дуб, трохи не черкнувшись об скелю, метеликом пролетів ліворуч і загойдавсь на хвилях уже нижче скелі.

— Справді неначе гуде! — скрикнув Іван.

— Джемлі в тебе гудуть у голові після вчорашнього бенкету! — сердито сказав Петро.

— А мені здавалося, наче голосить! — обізвався Гнат.

— Та вже ж! — буркнув старий козак. — То мабуть та дівка голосить за тобою, що ти на неї у Романкові й слини розпустив!

— Ось бачите, дядьку — звернувся він далі з докором до Гайдабури, — які тепер запорожці: скеля як є, грає, а їм, бачте, вона гуде та голосить!

Суворий січовик плюнув і почав мовчки запалювати люльку.

Зараз за Музичною скелею були на Дніпрі сумні скелясті острови, а з правої руки з високого скелястого берега вже дивився на запорожців Старий Кодак з його біленькими

хатками, невеличкою церквою й височенними окопами.

Тільки глянули козаки на Кодак, аж назустріч їм уже заревів поріг Кодацький.

Що ближче дуб наближався до порогу, то все дужчало те ревіння, і нарешті козаки вже не чули один одного. Жінки зблідли на виду, тулили до себе дітей та хрестилися . . . Принишкли й молоді козаки, поглядаючи то на Петра, що мов кам'яний велетень стояв на стерні, то вперед, де Дніпро, вдарившись об цілий рядок скель, що простяглися впоперек нього, розбивався білою піною й неначе в безодні зникав з очей. Ще мить, і біла піна залила б і козаків, і жінок, і дітей... та не вспіли жінки й діти заверещати, як дуб, мов легкопера чайка, вже проскочив ту піну, впав усім днищем на першу лаву порогу й, розкидавши на обидва боки великі хвилі, полетів до другої лави. Те саме було вдруге, втретє й учетверте . . . І не минуло й трьох хвилин, як Кодак з його окопами вже заховався за рогом берега, а дуб повагом біг по тихій воді.

— А тягніть, лишень, хлопці, сюди барильце з горілкою — сказав Петро, сідаючи на чердаку, підобравши по турецькому під себе ноги — та давайте, що там є, поснідати, бо вже, мабуть, і пан Шостак, кодацький городничий, прокинувся й сподівається нас на сніданок.

Всі весело засміялися, згадуючи, як Петро обморочив городничого.

— Метець ти, Петро! — обізвався Гайдабура. — Коли б не ти, то, їй Богу, не було б між січовою молоддю жадного певного запорожця.

Поки поснідали, дуб проминув уже величні Мосулинські скелі, перебіг Яцеву забору, перестрибнув дві лави Сурського порогу, і перед очима козаків запінився вже поріг Лоханський, з скелястим островом Куликом посередині порогу.

Яків Люлька, що тепер стояв на стерні замість Петра, направив дуба під лівий берег, де саме йшла найпрудчиша течія Дніпра, що звалася козачим ходом, і під'їхав під високі, чорні, непривітні скелі.

— Жінки, бережіться, змія! — гукнув він, коли під однією скелею несподівано роззявилася темна й страшна, як паща звіря, печера.

— Ох, лихо! — скрикнули жінки, жахливо дивлячись на ту печеру.

— Який там змій! — обізвався Петро. — Нащо б ото я полохав жінок та дітей!

— Оце ж та сама печера, що в ній кажуть люди, живе змій! — провадив Люлька.

— Чули, чули ми! — обізвалися жінки. — І літає він і людей хватає та сюди тягає. Ото ж, мабуть, кісток тут людських!...

Жінки міцно тулилися до своїх чоловіків і, хрестючись, поглядали на печеру.

— Бабські брехні . . . — пробубонів Петро й, поколупавши протичкою в люльці, потяг у себе цілу копицю диму.

Поки велася ця розмова, печера лишилася вже позаду, а дуб, проскочивши чотири лави Лоханського порогу, набіг скоро й до Стрельчої забори й зрівнявся з оточеною з усіх боків Дніпром великою скелею.

Небагато ще минуло часу, а козаків облив уже своєю піною Звонецький поріг, а слідом по ньому й Тягинська забора. Тільки обсохли та обтрусилися після Тягинки, а тут уже загудів і Дід, або Ненаситець.

Петро Рогоза знову пішов до стерна й став на чердаку поруч з Люлькою. Вони почали стернувати вдвох, бо знали, що великим дубом на Ненаситці одному не вправити.

Як і передрікала Музична скеля, година була дуже сприятлива: вітру не було, і вода линула до порогу тихо, відбиваючи в собі золоте проміння сонця й блакитне небо з невеликими, біленькими, немов руна чистої вовни, хмарками. Перед очима все вище виникав з води камінь Рвач, а що було за Рвачем, того не видно було, бо Дніпро зникав там з очей, ховаючись за каміннями, разом з цілими горами своєї піни . . . І тільки могутнє гудіння й ревіння подавало вістку, що там нижче, за Рвачем, Дніпро падав на гострі скелі й то стогнав, то ревів диким звірем, лютуючи з того, що несила йому вивернути геть ті ске-

лі й каміння, що рвали на шматки його тіло... Гребці вже не чули голосу стернарів, і Петро тільки рукою показував, з якого боку загрібати, а з якого табанити.

Не допустивши дуба до Рвача, стернарі круто звернули його в ліву руку, і не вспіли жінки скрикнути, як дуб підхопила непереможна сила течії й, мов тріску, почала перекидати його з одної лави порогу на другу. Не один раз забрав тут дуб води своїм носом, нераз заливала його й бокова хвиля, немов навмисне збиваючи його з ходу на скелі, щоб розбити на тріски, та Петро з Яковом міцно держали стерно, і вода бреніла позад дуба, як бренить натягнена струна.

За хвилину дуб проскочив усі дванадцять лав порогу й вийшов на тиху воду, лишивши далеко з правого боку скелю Манастирку, що влізла з правого берегу в саме пекло порогу.

— От тепер і пообідати б непогано! — сказав Петро, сходячи з чердака дуба, і, обернувшись до свого товариша, додав: — Сходь і ти, Якове, тут уже й дитина вправить.

— Гей ти, паливодо! — гукнув далі Петро до брата Гната. — У гречку стрибати вже вмієш, а стерна ще й до рук не вмієш узяти! Ходи до стерна!

— Нащо ж я маю ставати до стерна, коли ти говориш, що тут і дитина вправить? —

відповів Гнат. — У дубі є дитина, нехай вона й стернує!

— Ну, ну, не базікай, — сказав Петро суворо, — а йди, коли тобі говорять.

Гнат більше не сперечався й,ставши на чердак, почав стернувати.

Козаки пообідали без варева те, що подарував їм Глоба: сало, тараню й огірки. Нема чого говорити — уконтентувались поки добре, — так, що хоч би й відпочити, так на горе не було часу: через годину підбігли Крива забора, а далі Воронова. Та це ще б нічого, а то незабаром зашумів назустріч і Онука, або поріг Вовниги, а цей уже не жартує, довелося всім бути й на стерні й на гребках.

З Онуком Дніпро вужчав, а скелі берегами вищали й тиснули річку з обох боків, немов хотіли задавити. Дуб біг поміж високими скелями, і ті скелі, відбиваючись своєю дикою, похмурою красою у порізаних хвилях Дніпра, досягали своїми тінями до самого дубу. Надвечір він уже проскочив Будиловський поріг, і козаки здалеку вгляділи великі, дивовижні острови, що стояли поруч, розбиваючи Дніпро на три протоки.

Один з тих островів був увесь укритий лісом та червоною таволгою (лозою), звався він Таволжанським. Другий, з півсотні сажнів заввишки та на півверстви завдовшки, був майже з однієї величезної скелі й звався Перуном. Висока голова цього острова, його дов-

гий, горбатий верх та відкинуті вперед дві довгі, плескуваті скелі скидалися на голову й тіло якоїсь почвари, що лігши впродовж Дніпра, ще й простягла поперед себе дві довгі, дебелі лапи.

Петро направив дуба просто між лапи тієї почвари, і козаки опинились у захистному, вкритому піском та таволгою, куточку острова.

— Тут будемо ночувати, — сказав отаман. —Розкладайте багаття, а баби зварять нам кулішу.

Над головами козаків, заступивши їм світ вечірнього сонця, піднімалися височенні скелі шиї і голови острова почвари.

— Ой, сумно ж тут як! — говорили жінки. — Ще, боронь Боже, заваляться ці скелі на нас. Ми ж тут під цими скелями, мов комашки маленькі.

— Та чудно якось цей острів зветься . . . — звернувся Іван Балан до Гайдабури. — Що то воно, дядьку, — «Перун»?

— Я й сам, сину — відповів старий запорожець, — ще з молодих літ цікавився дізнатись, через що цей дивовижний острів так чудно зветься, так мені один старий рибалка розказав те, що я зараз тобі розкажу.

До Гайдабури підсунулися й козаки й жінки.

— У Києві, ще тоді, як правували там князі, а люди ще нехрещені були, стояв над Дні-

пром, вироблений з деревини, великий ідол, тобто їхній божок, і звався той божок «Перун». Тільки як прийшов час, щоб нашим людям охреститись, так того ідола вони звалили в кручу та й кинули в Дніпро. От і понесло його водою все вниз і, мабуть, винесло б аж у Чорне море, коли б він тут не зачепився за скелі... А як зачепився, так сам скелею став та й почав рости. До наших часів з невеликого ідола він виріс у цілу скелясту гору, і все ще росте, та Дніпро в обидва боки розпирає. Так от значить, як звали ідола Перуном, то так і остров цей почали звати.

— Ох лихо! — обізвалася Гайдабурина дружина.— Так оце ми під головою нечистого сидимо? Та це я всю ніч і очей не заплющу!

— Дурниці то, — заспокоював дід. — Який там нечистий?... Скелі, як скелі. Коли б це був справді нечистий, так від хреста розсипався б, а цього Перуна, скільки не хрести, він усе стоїть.

Старий запорожець розбалакавсь і звернувся знову до Івана.

— От тут, сину, за татарських часів, найбільше їхня орда переправлялася через Дніпро, як набігала на Україну. Тут діди наші й підстерегали їх та відбивали хрещений народ.

Дід довго ще розказував молодим козакам про минулі події та стародавнє життя, і всі так захопилися його оповіданнями, що й не помітили, як насунулася ніч і сповила острів-

почвару й їх самих густою темрявою. Багаття під казанком освітлювало тільки скелі двох лап почвари та запорожців, що сіли вже навкруги казанка вечеряти; до високої ж голови почвари те багаття своїм світом не досягало й та голова сумною плямою закривала собою більшу частину небозводу.

Ранком другого дня запорожці рушили від Перуна далі. Вони щасливо минули пороги Лишній та Вільний, птицею пролетіли поміж скелями Вовчого Горла, обминули скелі Розбійника, а в обідню пору вже вибігли зпід височенних скель Кичкасу й побачили перед себе острів Хортицю.

Втомлений боротьбою з скелями Дніпро розправляв та гладив тут свої збиті у водокрутні води й розстилав їх широкою, рівною, блакитною пеленою. Голова Хортиці та скелі Сагайдачного були останніми спогадами про пороги, далі ж Дніпро розливався широко, розбивався на протоки й рився в піски понад Великим запорозьким Лугом.

Не спиняючись для обіду, запорожці поплинули повз Сагайдачне далі, бо хоч і хутко плив їхній дуб, а всетаки до Базавлуку треба було плисти ще два дні.

Нарешті минули й ті довгі та тяжкі Демкові два дні. Козаки доїхали до Чортомлику, підвернули до руїн Старої Січи й поклонилися там могилі славного кошового Івана Сірка; далі ж звернули у Підпільню до Нової

Січи — потужили там на руїнах запорозької слави й пізно ввечері прибули до Базавлуцьких Великих Вод.

XVI.

На Базавлуцьких хуторах з того часу, як управитель князя запровадив Демка в пікінери, вже не було кому згадувати про права запорожців та баламутити князівських кріпаків. Ївжин батько та Лубяний були для того вже занадто старі й, ледве видужавши після катування, залишили вже всякі змагання, відцуралися свого, нажитого довголітньою працею, добра та в усьому корилися прикащикові.

Галя й Ївга відбували панщину, як і всі останні жінки й дівчата. Не всякий день вони бачилися; коли ж траплялося, що Ївга знаходила хвилину та прибігала до Галі, так вони, було, обнімуться, пригорнуться одна до одної та так гірко плачуть, що навіть чужостороннім людям сумно було їх слухати.

— На кого ж вони нас покинули? — плакала одною разу Ївга. — Хто ж нас бідних оборнить від лихих людей? Хто захистить від кривди?

Сердешна дівчина не стільки сумувала з того, що минулося її вільне життя, як з того,

що Галин брат Іван поїхав за Дунай і покинув її, не сказавши навіть прощай. А вона ж то його з дитячих літ любила, мов рідного брата, та мала надію, що й довіку житиме з ним укупі!

— Не нарікай, голубонько! — відповіла крізь сльози Галя. — Не своєю волею вони пішли від нас: Демка повезли в кайданах, Іван же, ти знаєш,помстився за батька та й мусів раптом тікати. Помолимося Богу за них, щоб хоч їм Господь послав щастя й долі, а ми вже якось перетерпимо. Наша доля жіноча: ми звикли з дитячих літ коритися всім, козаки ж не звикли коритися неправді . . .

Минув тиждень і другий. Прикащик знову почав залицятись до Галі й умовляти її до любощів, але вона не хотіла про те й слухати, перетерплюючи й лайку й знущання й важку роботу.

На третім тижні до управителя прийшла вістка, що Рогоза втік із служби, і куди подівся — невідомо. Покликавши до себе прикащика, управитель загадав йому звінчати Галю з якимсь парубком або вдівцем.

— Князь буде гніватись, — говорив управитель, — як довідається, що молода жінка та не дає йому приплоду . . . Треба з кимсь її спарувати.

У прикащика аж очі заграли з радощів, що він може досягнути того, чого бажає.

— Дозвольте мені взяти оту козачку за себе! — сказав він і навіть уклонився управителеві.

Управитель глянув на нього здивовано.

— Хіба ти не наглядів собі дівчини, що хочеш узяти молодицю та ще й з дитиною?

— Дуже ця козачка мені в око впала! — відповів прикащик. — Дозвольте взяти!

— Ну, коли охота, то й бери!

— Шкода, що заходить Спасівка... — сказав прикащик. — Доведеться два тижні дожидати.

— Підождеш... Не абиякий великий час! — сказав управитель, посміхаючись, і залишив розмову.

Повернувшись від управителя, прикащик зразу ж пішов до Галі.

— Бачиш, хахлушка, — сказав він, — який я до тебе приязний: замість того, щоб тебе засікти на смерть за непокірливість, я зроблю тебе прикащицею, моєю жінкою. Будеш найстарша на селі.

Галя зрозуміла речі прикащика так, що вона стала удовою, і зблідла, як крейда.

— Хіба Демко помер? — ледве вимовила вона.

— А дідько його знає, чи він живий, чи помер! — відповів прикащик. — Утік він зі служби, і невідомо, де є!

— Так він же живий!

— Однаково, що вмер, коли пропав безвісти. Отже лагодься до вінця. Після Спасівки зараз і поїдемо до Микитиного Рогу. Там саме тільки посвятили церкву, і піп нас перших обкрутить.

Прикащик пішов геть, Галя ж навіть не збагнула, чи він жартував, чи правду говорив.

Проте через кілька днів вона почула, що прикащик, справді, лагодиться до шлюбу й упорядковує свою господу. Нещасній жінці світ потьмарився в очах з тієї вістки, і вона ледве дійшла до своєї хати. Душу її сповили тяжкі думки.

— Що чинити? — думала вона з мукою в серці: — може, справді, москалі не такі ж християни, як ми, і в них таки й можна вінчати від живого чоловіка? Як же врятуватись? Невже ж назавжди залишити надію жити з любим Демком? Невже мати за чоловіка свого ворога, чужинця?

Тут саме в колисці прокинувся Миколка і простяг до неї свої рученята. Галя вхопила його й почала тулити до лона.

— Дитино ж моя ріднесенька . . . Сирітка від живого батька! Та коли б же не ти, так знала б я, що чинити: лиман глибокий . . . У ньому знайшла б я край своїм стражданням. Куди ж я тебе подіну, дороге моє немовлятко?

Далі молода жінка, держучи дитину біля лона, стала навколішки до образів і почала молитись.

— Не допусти, Боже, такої неправди! Ти звінчав мене з Демком, то й поверни мені його! Не дай мойому ворогові, чужинцю — нехристу, знущатись над моїм тілом і душею. Не попусти, щоб син мій звав батьком когось іншого від рідного свого батька — Демка!

Довго стояла Галя перед образами, і те моління заспокоїло її. Вона встала повна надії, що те не може статись, щоб її звінчали з прикащиком. Та не вспіла вгамуватись її збентежена душа, як прикащик, неначе його кликали, вже й тут, у Галиній хаті.

— Що ж, моя молода, — говорив він жартовливо, — чи все впорядкувала до шлюбу?

— Не буде того ніколи! — відповіла Галя спокійно й рішучо.

— Як то не буде ніколи, коли управитель звелів!

— А так, що й піп від живого чоловіка не звінчає.

— На те є наказ начальства, що як хто з служби втече, так можна його жінку звінчати з іншим.

— Не може бути таких наказів, бо те було б проти Бога. До того ж піп повинен спитати мене, чи згодна я піти за вас, я ж скажу, що незгодна.

Прикащик почав глузливо сміятись:

— Ой, яка ж ти дурна... сказано: хахлушка! То тільки в панів так, що своєю волею дівки заміж ідуть; кріпачки ж ідуть за того, за кого пан звелить.

— Як то? — злякано спитала Галя. — І піп не питає про згоду?

— Може й питає, якщо так ведеться, та тільки не звертає уваги на те, що молода говорить, а робить те, що наказує пан. Не потурати ж дівкам? Може, яка й зовсім не хотіла б заміж іти, так панові ж треба, щоб був приплід, щоб кріпаків у нього більшало. Отже я ласкаво кажу тобі: покинь ти дрочитись, бо все одно я й зв'язану звінчаю тебе з собою. Не першу тебе силою будемо вінчати: знаємо, як те зробити!

Знову смертельна нудьга опанувала душу Галі, і вона ридала, поки знесилена не впала на лаву.

Минали одно по одному тяжкі дні. Наближалася друга Пречиста, а там уже можна було й вінчати. Не знаходячи собі ніякого порятунку, Галя знесилилася серцем, і нею опанувала розпука. Проте ця розпука не знищила її завзяття — вона рішучо стала на тому, щоб не дати себе звінчати, а як уже не буде їй ніякого порятунку, так укинутися в лиман разом із сином; поки ж що, вона рішила втекти з хати.

— Як маєш рости, синочку мій, нещасним кріпаком, — плакала вона над Миколкою, пригортаючи його до лона, — так ліпше я сама понесу тебе з собою на той світ!

А немовлятко неначе хотіло розважити матір: випручає рученята, гукає до неї та сміється . . . Сміялася й матір, радіючи на дитину, але очі її росили ту ухмилку пекучими сльозами. Не приведи, Боже, нікому сміятися таким сміхом, як сміялася Галя, лагодячись нести свою дитину в холодні хвилі лиману!

*

* *

Як тільки, через кілька днів, Галя почула від прикащика, що завтра рано їхати до церкви, вона діждавши вечора, взяла в торбу хліба, а на руки Миколку та, ховаючись у темряві, вийшла в сад. Проминувши там батькову пасіку, перелізла вона через перелаз до левади, спустилася до лиману й пішла попід кручею берегом до того місця, де росли очерети. Там, у тих очеретах, вона й сховалася, хоч і добре розуміла, що це переховування не надовго відтягне час її згуби, бо не на великий час їй вистачить хліба.

Усю ніч і ввесь другий день вона просиділа в очереті. Земля під нею була дуже вогка, а повітря між очеретом відбивало болотом, проте Галі здавалося тут дуже гарно: вона почувала себе тут вільною, ба навіть щасливою насамоті з своїм сином.

— Ой, синашу! — зверталася вона до Миколки, — не надовго нам щасливе життя. Завтра я доїм свою паляницю, і тоді, синашу мій любий, підемо ми з тобою в лиман до русалочок! Не бійся, серце, що вода холодна, я пригорну тебе до лона й зогрію тебе й у хвилях. А там, під водою, кажуть, є чарівне царство: кушир там ввесь перлами потканий, дерева самоцвітами блищать, а по деревах золоті яблучка ростуть — буде тобі чим бавитись.

Увесь день так щебетала Галя з своїм Миколкою. Тільки надвечір спокій її порушено. Вона почула голоси людей, що її розшукували. Люди йшли очеретами, ламаючи їх і розгортаючи на всі боки. Навкруг неї розлягався гулкий шелест. Щоб Миколка не подав голосу, Галя поклала його до грудей і заніміла, сперши дух. Люди проходили повз неї близько, проте на неї ніхто не натрапив...

Смерклося. Навколо стояла таємна тиша: тільки чути було, як очеретини терлися від вітру одна об одну та й шелестіли.

За кілька місяців до цього Галя нізащо в світі не лишилася б сама на ніч в очереті:

вона боялася б і русалок, і вовкулаків, і польового й лісовика, тепер же вона боялася тільки людей, бо впевнилася, що люди лютіші й за лісовиків і за всяких примар.

Вже зовсім було пізно, коли Миколка чогось прокинувсь і почав плакати. Збентежена Галя клала його під груди, але той не вгавався. З півгодини минуло в непокою: хлопець то затихав, то знову починав плакати.

Під ту добу край очерету, на лимані, почулися плески води. Галя налякалася гадкою, що то її шукають, їдучи човном понад берегом, і затулила Микольці рота, але той випручався й заплакав ще дужче.

— А цитьте! — почувся голос з лиману: — Неначе дитина плаче.

Серце Галі заколотилося, мов пташка в сільці, а кров ударила їй у голову й заграла по всій її істоті. Їй здалося . . . та ні, цього не може бути! . . . Їй почулося, неначе з лиману доходив голос . . .

Миколка знову заплакав і замовк. Галя заніміла, сперши дух.

— Боже мій! — почула Галя з лиману голос чоловіка: — це моя дитина плаче! це Миколчин голосочок. Повертай, Петре, в очерет!

— Демко! — несамовито скрикнула Галя, скочивши на ноги.

Тепер вона була вже певна: це їхав він, Демко, її любий чоловік. Він не зрадив! Він похвалився прибути по неї — і прибув!

Її поклик голосно пролунав понад лиманом і відбився в очеретах.

— А, ось де ти! — почувся в ту ж хвилину недалеко голос прикащика, і навкруг Галі зашелестів очерет. Знати було, що до неї бігло очеретом багато людей.

— Демку, рятуй! — скрикнула Галя й кинулась бігти в бік лиману, але в ту ж мить дві дужі руки прикащика вхопили її упоперек стану.

— Задавлю гадюку! — прохарчав він, стерявши з серця голос.

— Демку! — гукнула Галя ще раз, і той поклик її був останнім, бо прикащик затулив їй рота, а челядь, набігши з усіх боків, ухопила її на руки та й понесла очеретом до левади. Галю обхопив жах від думки, що вона може загубити в очереті Миколку, і бідна матір так притиснула його до себе, що хлопець кричав, не вгаваючи.

Тим часом дуб протиснувся крізь очерет до берегу, і Демко, Іван та Гнат, вискочивши на землю, першими побігли на голоси, слідом за тими, що понесли Галю; плач же Миколки добре подавав їм вістку, куди треба бігти.

Не знаючи, що до берега пристало аж десять озброєних запорожців, прикащик і не тікав, а тільки поспішав вибитись з очеретів;

дійшовши ж до левади, він спинився. З ним було двадцять кріпаків, і він, маючи надію захопити Галиного чоловіка, якщо той, справді, наважиться йти на її поклики, розстановив кріпаків зараз там, де кінчався очерет.

Справді, як тільки Демко, Іван та Гнат вибігли з очерету, князівські кріпаки оточили їх цілим натовпом, та тільки, побачивши в запорожців шаблі, кинулися тікати до прикащика.

— Пусти мою жінку! — скрикнув Демко, добігши до прикащика й схопивши його за груди.

— Не пущу: вона завтра буде моєю жінкою, ти ж харциз, утікач, підеш на шибеницю! Хватайте його, хлопці, ззаду! — гукнув прикащик до кріпаків. — Валіть його на землю!

— Не хочу тебе рубати неозброєного ... — говорив прикащикові Демко, відмахуючись шаблею від тих, що намагалися схопити його ззаду. — А не пустиш по добрій волі, так буду рубати!

— Хіба так розмовляють запорожці? — почувся зза Демка голос Петра, і важкий, мов довбня, та твердий, мов залізо, кулак старшого Рогози впав на голову прикащика.

Захрустіли в Галиного ворога кістки; кров порснула з нього носом, ротом і вухами й, мов важкий сніп, упав він на землю, потягши

за собою й Галю, бо руки його прикипіли до її стану.

Демко підхопив свою, залиту кров'ю нападника, дружину, але вона була непритомна, руками ж усе тулила Миколку до свого серця.

— Галю! Галочко! Серце моє! . . . Кохана моя зіронько! . . . Обізвися . . . Розплющи очі!... — гукав Демко, бідкаючись коло дружини . . . Та вона все не озивалась і була бліда, як крейда.

Петро дав волю братові клопотатись біля своєї жінки, сам же зараз почав порядкувати справою.

— Хто ще хоче покоштувати запорозького кулака? — звернувся він до приголомшеного натовпу кріпаків.

Охочих дивитись на кулак Петра після пригоди з прикащиком не знайшлося, і всі кріпаки з ляком поточилися від запорожця-велетня.

— Ведіть мене до хати прикащика та глядіть: хто наважиться тікати, того зараз же застрелю з пистоля! — сказав Петро до кріпаків і, вийнявши зза поясу свого великого пистоля, примірився, як буде стріляти.

Лишивши біля дуба старого Гайдабуру, а біля Галі — брата Демка, Петро з рештою товаришів, не поспішаючись, погнав увесь натовп кріпаків поперед себе до хати прикащика. Там він спитав, хто в прикащика був підручним, звелів йому одімкнути комори й стай-

ню, назбірав налигачів і шнурів і разом з товаришами поперев'язував усіх кріпаків, не тільки тих, що були з прикащиком, а навіть і тих, що спали по хатах.

Управившись із тим і довідавшись, що в прикащика грошей було обмаль, а всі гроші були в управителя в економії, Петро лишив наглядати за пов'язаними Івана Балана, як тутешнього, сам же, взявши з стайні восмеро коней, поїхав ними з сьома товаришами та підручним прикащика до економії.

Іван лишившись у слободі, зразу ж пішов до зимовника Лубяного. Старий козак і його дочка Ївга спали, нічого не відаючи про наскок запорожців. Коли Іван пустукав до них у вікно, у хаті прокинулися, засвітили світло та впустили його в двері.

Чи розкаже ж хто, скільки там було дивування й радощів! Старий запорожець плакав сльозами, Ївга ж кидалася на шию то Іванові, то батькові й уже згодом, опам'ятавшись, почала розпитувати, чи прибув Галин Демко.

— Прибув, прибув! — відповідав Іван. — Він бере її з собою на Буджак, а я заберу тебе, Ївго, якщо твоя на те згода!

Дівчина з радощів і забула, що Іван їй стороння людина, і почала цілувати його й в уста, і в чоло, і в невеликі чорненькі вусики.

Ніякого вагання не було. Лубяний зразу почав складати своє невелике майно, Ївга

почала бігати по хаті, дбаючи про харчі, і через кілька хвилин усі троє з клунками на плечах пішли шукати Галю й Демка.

Ті були вже в своїй хаті. Галя давно прочуняла, виплакалася радісними сльозами на грудях у чоловіка й тепер, заспокоєна, збірала решту свого пограбованого добра.

Галя та Ївга кинулися одна до одної. Разом вони страждали, разом тужили, разом тепер і діждали великої радости.

— Іване! . . . — звернулася Галя до брата: — чому б тобі не взяти Ївгу за себе, як вона ще трохи підросте?

— Та вона сьогодні цілувала мене, — відповів весело Іван: — тепер уже повинна моєю нареченою зватись!

— Куди ж мені ще рости, Галочко? — весело говорила тим часом Ївга; — глянь: я вже така заввишки, як і ти!

Всі радісні й щасливі пішли з клунками до дуба, та вже на дорозі згадали про Галиного діда Лантуха й пішли спитати його, чи не хоче й він з своєю старою покинути зруйноване рідне гніздо та поїхати на вільні землі.

Хоч старих через їхню неміч і не ганяли на панщину, а проте й вони не схотіли лишитись поміж чужими людьми й теж прилучилися до своїх родичів.

Гайдабура давно перетяг дуба до верб левади, де колись Демко вперше побачив Галю й почув її пісні, і там старий козак сидів у дубі до світу. Іван з Демком позносили вже на дуб цілі лантухи хліба й інших харчів, щоб вистачило на далеку дорогу, а Галя помолилась уже над домовиною свого батька й знову вернулася до дуба.

Жінки Гайдабури й Гробаря упадливо розпитували Галю, чого так плакав Миколка, коли вони пливли лиманом, і Галя, зваживши на те, що Миколка тепер міцно спав, не знайшла іншої причини, як волю Божу.

— Це Господь, — говорила вона, — устами дитини подавав вістку його батькові, де шукати свого сина.

Почало вже світати, коли Петро з товаришами повернувся з князівської економії. Він спитав Демка, чи не набрали харчів, і довідавшись, що набрали, пустив коней у степ, підручному прикащика дозволив розв'язувати кріпаків, товариству ж загадав сідати в дуба, скочивши на дуба останнім.

Проходячи по чердаку повз Галю, Петро кинув їй на запаску дві жмені золотих грошей, кажучи:

— Це вам на нове життя на вільних землях!

— Куди мені стільки? — скрикнула здивовано Галя. — Поділіть, брате, на всіх!

— Не турбуйся про те: всі, хто зо мною ходив, себе не забули!

— Ну, так я поділюся з Ївгою! — сказала Галя. — Їй теж на молоде господарство потрібні будуть гроші. А вам же, брате?

— А мені нащо ота полова? — суворо відповів Петро та, обернувшись до Демка, кинув йому до рук пасмо волосся з невеликим, кругленьким шматочком скривавленої шкурки.

— А це тобі, — сказав він, — прислав князівський управитель за твій оселедець!

Демко здрігнувсь і, зрозумівши, що шкурка з волоссями вирізана з людини, вкинув страшний подарунок у лиман.

— Ти вбив його? — спитав він брата, бажаючи в душі, щоб того не було. Він був тепер щасливий, і все лихо, що йому управитель заподіяв, зразу забулося.

— Нащо? — відповів Петро. — Шматочок шкурки невеликий, видужає! . . . А наука добра: пам'ятатиме довіку, як різати запорожцям оселедці, та й дітям закаже до запорозьких оселедців доторкатись.

Дуб плив лиманом на південь, і оселя, що в ній народилася й зростала Галя, разом із садком і вербами меншала й зникала з очей, сповиваючись туманом. Галя не шкодила тепер за тим, що рідної оселі скоро не видно буде, бо та оселя була місцем її нелюдських

страждань. Всі думки молодої жінки линули тепер за море до Дунаю, в ту привітну сторону, де, як розказували Демко та Іван, люди ще працювали тільки на себе та жили так саме вільно, як жили колись запорожці понад Дніпром.

